

Bostadsmässor och den rättvisa staden

- En studie av tre bostadsmässor

Emelie Alsén
Masterarbete 30 hp
Masterprogrammet i Stadsplanering
Blekinge Tekniska Högskola
2017-01-16

Blekinge Tekniska Högskola Sektionen för planering och mediedesign

Författare Emelie Alsén

Titel Bostadsmässan och den rättvisa staden

Undertitel En studie av tre bostadsmässor

Handledare Bertil Malmström

Program Masterprogram i Stadsplanering

Kurs FM2594 Masterarbete i fysisk planering

Omfattning 30 högskolepoäng

Förord

Den här masteruppsatsen har skrivits av Emelie Alsén inom masterprogrammet i stadsplanering på Blekinge tekniska högskola. Det finns ett antal personer som jag vill tacka för utan dem hade inte den här uppsatsen varit möjlig. Jag vill tacka alla personer som ställt upp på intervjuer och delat med sig av material. Jag vill tacka min handledare Bertil Malmström som har gett råd under uppsatsskrivandet. Jag vill rikta ett tack till Maria Simonsson som läst och kommenterat min uppsats och varit ett stort stöd. Till min familj och mina vänner som har uppmuntrat mig till att skriva den här uppsatsen. Tack till de kurskamrater i Karlskrona som jag har spenderat många timmar i biblioteket tillsammans med för att färdigställa min uppsats.

Sammanfattning

Denna uppsats handlar om bostadsmässan som begrepp utifrån perspektivet den rättvisa staden. Uppsatsen bygger på fallstudier av tre bostadsmässor utifrån fallstudier. De tre studerade bostadsmässorna är Bo92, Bo01 och TenstaBo06. Syftet är att studera bostadsmässorna utifrån social och ekologisk hållbarhet och även utifrån de krav som finns på hur det byggs studera påverkan på utformandet av bostadsmässorna ur ett socialt hållbarhetsperspektiv med fokus på rättvisa och mångfald från teorin om den rättvisa staden. För att kunna besvara syftet och forskningsfrågorna har intervjuer och dokumentinläsning genomförts. Sju personer som på olika sätt har arbetat med eller har någon koppling till de tre bostadsmässorna har intervjuats. Dokumentstudier av olika material om bostadsmässorna har gjorts och analyserats tillsammans med de transkriberade intervjuerna.

Analysen utgår från temana mångfald, rättvisa, ekologiska aspekter samt blandstad. Temana mångfald och rättvisa kommer från teoridelen och utgör två teman som kan representera den rättvisa staden. Utöver de två nämnda temana har ekologiska aspekter och blandstad ingått i analysen. Ekologiska aspekter och blandstad kan ses som två exempel på hur bostadsmässorna utformas och vad det har för påverkan på mångfald och rättvisa inom bostadsmässorna.

Resultatet visar att bostadsmässor ofta har visat upp bostäder för en köpstark kundkrets och även fått kritik för det. Förklaringen kan vara att bostadsmässor har som syfte att vara en arena för innovationer och att visa på något nytt. Teman kring ekologiska lösningar syns mest i Bo92 och Bo01 som hade tydliga teman kring ekologiska aspekter med innovativa lösningar. Temana mångfald och blandstad uppfattas ofta som synonyma med varandra. Mångfald som begrepp nämns i större utsträckning än blandstad. Även om blandstad inte nämns specifikt så är det blandstadens ideal som efterfrågas i planeringen av bostadsmässorna. Inom alla tre bostadsmässorna finns en uttalad önskan om mångfald och den uttrycks i en variation av byggnadstyper, kvarterstadideal och upplåtelseformer. Mångfalden kopplas mer till sammansättningen av människor som befolkar området. Alla tre bostadsmässorna nämner en mångfald av olika grupper av människor som önskvärt och att det ska uppnås genom att erbjuda bostäder som skiljer sig åt när det kommer till exempelvis upplåtelseformer, boendestorlekar och boendekostnader.

Bostadsmässorna som har studerats har byggt på liknande teman och bidragit till att det mestadels byggs bostäder som inte alla har råd med. Hållbarhet uttryckt i ekologisk och social hållbarhet har varit omnämnt i alla tre bostadsmässorna. Skillnaden är att Bo06 som inte har uttryckt något specifikt syfte att vara hållbar är den bostadsmässa som uppfattas som den mest hållbara.

Nyckelord: Bostadsmässa, Bomässa, Bo92, Bo01, TenstaBo 06, Den rättvisa staden, mångfald, rättvisa, ekologisk hållbarhet, blandstad.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	7
<i>Problemformulering</i>	8
<i>Syfte & forskningsfrågor</i>	9
<i>Avgränsning och begreppsförklaring</i>	9
<i>Disposition</i>	9
2. BOSTADS- OCH STADSPLANERING UNDER 1900-TALET	10
<i>En kort historisk bakåtblick</i>	10
<i>Hållbarhet</i>	15
<i>Bra bostäder för alla</i>	18
3. TIDIGARE FORSKNING	21
<i>Bostadsmässor</i>	21
<i>Konstruktionen av staden</i>	22
4. TEORETISKT RAMVERK	26
<i>Den rättvisa staden</i>	26
<i>Mångfald</i>	27
<i>Rättvisa</i>	29
5. METOD	32
<i>Fallstudier</i>	32
<i>Val av bostadsmässor</i>	33
<i>Insamling av datamaterial</i>	35
Intervjuer	35
Dokumentstudier	38
<i>Analys av data</i>	39
Kvalitativ innehållsanalys	39
<i>Metoddiskussion</i>	41
6. RESULTAT OCH ANALYS	42
<i>Bo92</i>	42
Syftet med Bo92	42
Analyserat material	43
Mångfald	43
Rättvisa	46
Ekologiska aspekter	48
Blandstad	50
<i>Bo01</i>	53
Syftet med Bo01	53
Analyserat material	53
Mångfald	53
Rättvisa	55
Ekologiska aspekter	57
Blandstad	59
<i>Bo06</i>	60
Syftet med Bo06	60
Analyserat material	60

Mångfald	61
Rättvisa	63
Ekologiska aspekter	64
Blandstad	65
7. DISKUSSION OCH SLUTSATSER	67
<i>Diskussion</i>	67
<i>Slutsatser</i>	71
REFERENSER	74
BILAGA	81
<i>Intervjuguide</i>	81

I. INLEDNING

”En berättelse om glapp” så beskriver Dan Hallemar (2014) bostadssituationen i Sverige idag. Det finns ett glapp mellan det som byggs och det som behöver byggas, glapp mellan vad de flesta människor har råd att betala för en bostad och vad den faktiskt kostar (Hallemar 2014: 33). Hallemar hävdar att det byggs för en liten del av dem som efterfrågar en bostad och att det nästan bara byggs i de mest attraktiva lägena och nya bostäder får ett pris som inkluderar stora vinster. Vinsten blir större för bostadsrätter än för hyresrätter och därför byggs det fler bostadsrätter (Hallemar 2014: 36). Utifrån ett ekonomiskt perspektiv står stadens tillväxt i fokus, att skapa en säljbar stad framstår som målet med planeringen. Men vad som ofta inte frågas är för vem och varför denna tillväxt efterfrågas (Tunström 2005: 64, 68).

Det är i Sverige kommunernas uppgift att skapa förutsättningar för en fungerande bostadsförsörjning som tar hänsyn till olika personers behov och efterfrågan. Kommunerna ska verka för att det byggs för olika hushåll, olika upplåtelseformer och att det blir ett större utbud av bostäder anpassade för de med särskilda behov (Blume, Streiler & Weston 2013: 14). Ett tidigt exempel som visade på att det går att bygga goda bostäder för arbetarklassen presenterades på 1917 års Hemitställning i Stockholm som var Sveriges första mässa med boende som huvudtema. Höga hyror, dåliga sanitära förhållanden och trångboddhet var arbetarnas villkor på bostadsmarknaden på den tiden vilket skulle förbättras genom att belysa dessa frågor på en mässa (Rudberg 1999: 19–20). Till skillnad från den första bostadsmässan får istället bostadsmässor i modern tid kritik för att de visar upp för dyra bostäder. Hultin (1992) menar att bostadsmässorna de senaste åren har visat upp så säljbara bostäder som möjligt för en köpstark kundkrets (Hultin 1992: 2). Det finns variationer inom vad bostadsmässorna visar upp för typ av områden och boenden, uppsatsen är ett sätt att visa på skillnader mellan tre olika bostadsmässor med olika syften och förutsättningar.

En undersökning som genomfördes i stadsdelen Norra Djurgårdsstaden i Stockholm visade att de höga kraven från staden på exempelvis miljö, energi och gestaltning gjorde att byggherrarna inte bygger standardbostäder enligt tidigare beprövade standardlösningar. De bygger istället mer exklusiva bostäder och ofta med nya lösningar och material, vilket ska resultera i högre kvalitet och premiumkänsla för att få ut så höga priser som möjligt av slutkund (Eriksson & Karrbom Gustavsson 2016: 18, 20). De bostäder som byggs ligger ofta centralt och ska gärna ligga i nedlagda industriområden och hamnar för att få vattenkontakt. Markpriserna i dessa områden är höga och medför att det byggs exklusiva bostadsområden med mestadels bostadsrätter (Orrskog 2005: 34; Bradley 2005: 173).

Bostadsmässor har under åren setts som ett tillfälle då framtida bostadsmiljöer föreslås och diskuteras. ”Bostadsmässan är tänkt att vara den plats där det senaste visas upp, innovationer, experimenten och undersökningar av frågeställningar som är aktuella.” (Hultin 1999: 2).

Nya bostadsområden har ofta krav på sig att de ska utformas för att uppfylla ekologisk och social hållbarhet, det ska byggas med ekologiska lösningar och för olika grupper av människor. Det finns ideal om hur bostadsområden ska utformas och där framhålls blandstaden som ett ideal i arbetet för hållbar stadsutveckling. Blandstaden sägs kunna ge ett socialt och mångfaldigt boende och kunna bidra till en ekologisk hållbarhet genom mindre resande (Boverket 2005: 4–5). I uppsatsen ska tre bostadsmässor belysas utifrån fyra teman: mångfald, rättvisa, ekologiska aspekter samt blandstad. Temana är valda utifrån vad det finns för krav på det som byggs och hur det påverkar den sociala hållbarheten utifrån mångfald och rättvisa.

Problemformulering

Bostadsmässor kan ses som ett stadsplaneringsfenomen där mässorna utgör arenor för olika aktörers intressen, agendor och intentioner. Vad som byggs och vem det byggs för har förändrats genom åren. I och med att bostadssubventionerna togs bort i början av 1990-talet skiftade bostadsbyggandet från att bygga för hela befolkningen till att istället bygga exklusivt för de i samhället som har råd med den typen av bostäder (Nylander 2013: 255). Bostadsmässorna har präglats av bostadsproduktionens aktuella villkor och att det har ”gällt att visa så säljbara bostäder som möjligt för en köpstark kundkrets.” (Hultin 1999: 2). Det finns krav och ideal inom stadsplanering som påverkar det som byggs och bostadsmässor kan ses som ett sätt att nå ut och presentera nya idéer inom bostadsbyggande och testa nya innovativa metoder.

Denna uppsats undersöker hållbarhetsaspekter inom bostadsmässor och hur krav på stadsplaneringen och önskan om att bygga och planera på nytänkande och innovativa sätt påverkar vem det byggs för. Här kan identifieras en kunskapslucka i vad som visas upp på bostadsmässorna och hur nytänkande och innovationer påverkar den sociala hållbarheten med fokus på mångfald och rättvisa då nya lösningar bidrar till högre kostnader.

Syfte & forskningsfrågor

Det övergripande syftet med den här uppsatsen är att studera hur bostadsmässorna Bo92, Bo01 och Bo06 svarar på krav och ideal inom svensk stadsplanering gällande mångfald, rättvisa, ekologiska aspekter och blandstad. Detta gör jag genom en fallstudie av tre bostadsmässor som alla är unika och bygger på olika perspektiv och förhållningssätt kring social och ekologisk hållbarhet. Jag har valt att belysa följande forskningsfrågor.

Forskningsfrågor

- Hur förhåller sig bostadsmässorna till rättvisa och mångfald inom bostads- och stadsplanering?
- Hur har hållbarhetsaspekter synliggjorts inom respektive bostadsmässa?

Avgränsning och begreppsförklaring

Uppsatsen utgörs av tre fallstudier av bostadsmässorna Bo92 på Ladugårdsängen i Örebro, Bo01 i Västra Hamnen, Malmö och TenstaBo 06 i Tensta, Stockholm. I uppsatsen används genomgående begreppet bostadsmässa för att inte skapa någon förvirring kring olika benämningar. Bo92 och Bo01 arrangerades av organisationen Svensk Bostadsmässa och kan sägas vara mer traditionella bostadsmässor. De bestod av nybyggnation och uppfördes på obebyggd mark för att skapa nya bostadsområden. TenstaBo 06 var ett privat initiativ till bostadsmässa som behandlade frågor om bostadsplanering i miljonprogramsområdet Tensta. Bostadsmässan handlade om att komplettera ett redan befintligt bostadsområde och skiljer sig därför från Bo92 och Bo01.

Disposition

I kapitel 2 ges en bakgrund till bostads- och stadsplanering samt bostadsmässornas historia medan tidigare forskning inom dessa områden presenteras i kapitel 3. I kapitel 4 beskrivs det teoretiska ramverk som utgår från temana mångfald och rättvisa. I kapitel 5 ges en beskrivning av de metoder som uppsatsen bygger på och hur de har använts samt en bakgrund till de studerade bostadsmässorna. I kapitel 6 presenteras och analyseras det empiriska materialet utifrån fyra teman. I kapitel 7 förs slutligen en diskussion kring uppsatsens resultat och slutsatser kopplade till uppsatsens forskningsfrågor presenteras.

2. BOSTADS- OCH STADSPLANERING UNDER 1900-TALET

I det här bakgrundskapitlet presenteras det material som uppsatsen bygger på. Först ges en genomgång av svensk bostads- och stadsplanering med startpunkt i början av 1900-talet. Nedslag görs vid viktiga målstolpar kopplade till de studerade bostadsmässorna. Därefter presenteras hållbarhetsbegreppet och preciseras kring ekologiskt och socialt hållbar planering. Slutligen presenteras ett antal texter kring boendefrågor som är kopplat till social hållbarhet utifrån två teman: mångfald och rättvisa.

En kort historisk bakåtblick

Ola Nylanders bok *"Svensk bostad 1850–2000"* är en sammanställning av svensk samtida bostadshistoria som används för att ge en bakgrund till planeringen i Sverige. Ola Nylander är professor vid institutionen för Arkitektur på Chalmers och ansvarar för ämnet bostadens arkitektur. Boken beskriver den svenska bostadens utveckling från 1850 och i detta arbete utgör boken en bakgrund till den utveckling som skett inom bostadsplaneringen från 1920-talet och framåt. Utgångspunkten för den här uppsatsen tar sin början i 1920- och 30-talet som var en betydelsefull period som har påverkat bostads- och stadsplaneringen de senaste decennierna.

1930-talets svenska bostäder höll dålig standard jämfört med bostäder i andra europeiska länder. Under denna tid rådde brist på bostäder till följd av att allt fler människor flyttade in till städerna från landsbygden (Nylander 2013: 65). Under 1930-talet höjdes standarden på bostäder, köken blev under 1930-talet mer välutrustade, kall- och varmvatten blev standard i de nya lägenheterna (Hall 2002 i Nylander 2013: 67). År 1925 var utedass fortfarande standard i arbetarbostäderna men då introducerade organisationen HSB badrum i varje lägenhet, detta ansågs vara en onödig bekvämlighet för arbetarfamiljer som inledningsvis motarbetades av myndigheter och långgivare (Holm 1954, i Nylander 2013: 44). HSB var en organisation som hade stor inverkan och var tidigt ute med att visa att det går att bygga bostäder till överkomliga priser och som visade att "moderna bekvämligheter inte var en lyx ouppnåelig för den som hade kroppsarbete" (Holm 1954, i Nylander 2013: 44). HSB:s tidiga bostadsbyggande beskrivs av Nylander (2013) som tänkvärda exempel ur ett hållbarhetsperspektiv. Trots dystra krigsår runt 1920-talet

byggde HSB hus med hög teknisk och funktionell standard enligt Nylander. Materialvalen var gedigna och kvaliteten har givit långsiktigt bra ekonomi (Nylander 2013: 46). När ny bostadsbebyggelse skulle planeras i Årsta i Stockholm gjorde fastighetskontoret en utredning där det fastslogs att stadens låginkomsttagare främst behövde billiga lägenheter. För att få idéer till dessa billiga bostäder utlyste fastighetskontoret en tävling som kom att kallas "Årstatävlingen", där idéer för ett billigt bostadsbyggande efterlystes (Hall 2002 i Nylander 2013: 67). Ett av kraven i tävlingen var att bostäderna skulle byggas utan badrum som ansågs vara en onödig lyx (Nylander 2013: 67). Under 1930-talet var bildandet av allmännyttiga bostadsföretag en viktig del av bostadspolitiken. De hade som uppgift att bygga bostäder utan vinstintresse. Med hjälp av statliga initiativ ökade bostadsbyggandet kraftigt under senare delen av 1930-talet (Nylander 2013: 70).

Under 1930-talet skedde stora förändringar inom det svenska bostadsbyggandet, dels tog staten ett större ansvar för bostadsfrågorna och arkitektoniskt förändrades det genom modernismens ankomst (Nylander 2013: 65). Modernismen fick sitt genombrott genom bostadsutställningen Stockholmsutställningen 1930 (Nylander 2013: 61). Stockholmsutställningen hade stor betydelse för den svenska arkitekturutvecklingen. I Sverige kom modernismen att kallas funktionalismen eftersom det var funktionen i arkitekturen som lyftes fram. Stockholmsutställningen hade ett brett utställningsutbud och visade modernistiskt gestaltade minimilägenheter och radhus, samt möbler och inredningar (Nylander 2013: 61, 73).

Under 1910–1920-talet gjordes försök med att låta privata initiativ bygga bort bostadsbristen men med ett misslyckat resultat (Nylander 2013: 61). Enligt Nylander kunde inte marknaden ta ett socialt ansvar. Han menar vidare att ett marknadsstyrt byggande bara kan tillfredsställa människor efterfrågan men inte deras behov (Nylander 2013: 61). Den sociala strukturen byggdes därför inte ut i samma takt och efterföljden blev den enorma bostadsbrist som rådde i början av 1900-talet (Nylander 2013: 61). Bostadsbristen var fortfarande ett problem under 1960-talet och presenteras nedan utifrån miljonprogrammets perspektiv.

Miljonprogrammet

Under 1960-talet var bostadsfrågan ett brinnande ämne, bostadsbristen var fortfarande påtaglig och för att få en bostad kunde kötiden vara flera år. Den ekonomiska tillväxten var däremot god och användes till utbyggnaden av skolor, sjukhus och äldreomsorg (Berg 1999: 24). Det var en tid då Sverige gick på högvarv och människor vände sig vid ett allt större välbefinnande med en ökande konsumtion. Att lösa bostadsbristen var däremot ett svårare problem att lösa, under slutet av 1950-talet och början av 1960-talet byggdes det i hög takt men utan att lösa bostadsbristen. Sveriges befolkning koncentrerades till de större städerna under den snabba urbaniseringen. För att ha tillräckligt med arbetskraft till företagen skedde en arbetskraftrekrytering från Italien, Jugoslavien och Finland. Rekordåren är benämningen på den period då miljonprogrammet uppfördes och kan enligt Söderqvist (1999) tolkas

både negativt och positivt. Den negativa tolkningen hämtas från en film kallad "Rekordåren", filmen hade en kritisk syn på samhällsutvecklingen och den planering som bedrevs under den tiden. Vad som kan ses som den positiva tolkningen av rekordåren är den satsning på att höja standarden i bostäderna (Söderqvist 1999: 11).

Arkitekten Lennart Holm som Arnstberg (2000) beskriver som miljonprogrammets främsta arkitekt konstaterade att miljonprogrammet inte var ett stadsbyggnadsprogram utan ett reformprogram. Holm hävdade att det ytterst handlade om att komma tillrätta med den svenska fattigdomen (Arnstberg 2000: 31–32). Skalan, byggtakten, materialen och även idémässigt skiljde sig miljonprogramsbebyggelsen från det som hade byggts 15 år tidigare. Lägenheternas storlek och utrustning ökade under hela 1960-talet och en trerumslägenhet var ofta utrustad med egen tvättstuga och dubbla badrum (Nylander 2013: 144). De flesta av flerbostadshusen som byggdes var högre, längre och med fler lägenheter i varje hus än vad som varit vanligt tidigare (Vidén 1999: 43). Många kopplar samman miljonprogrammet med tråkiga höghus i betong när verkligheten är att miljonprogramsbebyggelsen till stor del bestod av småhus, hela en tredjedel av bostäderna var småhus (Vidén 1999: 31).

Johansson (2006) menar att bostäder från miljonprogrammet ofta har mycket goda grundkvaliteter, men att de är väldigt likartade och dåligt anpassade till dagens marknad som totalt skiljer sig från byggnadsåren (Johansson 2006: 112). Synen på miljonprogrammet har förändrats över tiden, redan några år efter dess uppförande fick miljonprogramsområden dåliga rykten. Sernhede (2004b) skriver om Per Markku Ristilammis avhandling *Rosengård och den svarta poesin* och hans beskrivning av den förändrade synen på miljonprogrammet. I Ristilammis avhandling beskrivs att under 1960-talet när miljonprogrammet byggdes så sågs dessa områden som en "modern annorlundahet" men redan ganska snabbt under 1970-talet förändrades bilden och de sågs istället som en "social annorlundahet" (Sernhede 2004b: 112–113). Andersson (2014) hävdar att de som kunde och som hade tillräckligt höga inkomster valde att flytta ifrån dessa områden. Istället flyttade det in andra hushåll med låg inkomst som inte hade möjlighet att välja boende, dessa kunde vara unga familjer, de som nyligen flyttat in från landsbygden eller invandrat till Sverige (Andersson 2014: 86). När dessa människor i sin tur fick högre inkomst lämnade även de dessa områden för att flytta till "bättre" bostadsområden, och kvar fanns lägenheter till andra med få möjligheter och låga inkomster (Andersson 2014: 86).

Enligt Joakim Forsemalm (2004) har det lagts stora resurser på att försöka förbättra miljonprogramsområden. Olika angreppssätt har använts för att förändra dessa områden, det har exempelvis varit ombyggnationer, förtätning, kommunikation och satsningar på kultur. Satsningarna har främst handlat om att minska kriminaliteten, arbetslösheten och bristen på attraktivitet som miljonprogramsområden kan lida av (Forsemalm 2004: 143).

Bostadsbyggande under 1980–2000-talen

Den långa konjunktunedgången som följde efter oljekrisen i början av 1970-talet medförde att bostadsbyggandet minskade, men under slutet av 1980-talet vände konjunktoren kraftfullt uppåt igen (Nylander 2013: 229). Det var under 1980-talet som bostadsmässor började arrangeras igen. Den stora satsningen gjordes på Bo85 som hölls i Upplands Väsby 1985 och som hade som syfte att få ingång bostadsbyggandet igen (Nylander 2013: 251; Imboden 2005: 21). Sedan 1985 har den ideella föreningen Svensk Bostadsmässa (SveBo) arrangerat bostadsmässor i Sverige (Friberg et al. 2001: 4). Medlemmarna i Svensk Bostadsmässa var bland annat Boverket, svenska kommunförbundet, SABO och ett antal kommuner (Dalman, Nordh & Eriksson 2001: 6). Under 1980-talet arrangerades även bostadsmässorna Bo86 i Malmö, Bo87 i Umeå och Bo88 i Gävle (Johansson 2006: 113). Mellan 1985 och 2006 var bostadsmässor ett nästan årligt återkommande evenemang (Johansson 2006: 112). Enligt Waern (1999) hör bostadsmässor och den svenska sommaren ihop *”Bomässor har blivit stående inslag i den svenska sommaren.”* (Waern 1999: 26). Waern (1999: 26) hävdar att anledningen till att bomässor arrangerades så ofta var att de lönade sig, eller åtminstone gick runt (Waern 1999: 26).

1990-talet var enligt Nylander (2013) ett decennium då svensk bostadspolitik genomgick stora förändringar. I början av 1990-talet togs bostadssubventionerna bort och i och med det avvecklades statens aktiva roll i bostadsfrågan. Under den perioden växlade bostadsbyggandet från att bygga för hela folket till att istället bygga exklusivt för vissa grupper i samhället. Boendekostnaderna kunde bli mycket höga och då var det de som hade möjlighet att betala höga avgifter som hade möjlighet att få en ny bostad. Synen på bostaden som en rättighet försvann därför under den här tiden (Nylander 2013: 255). Nylander (2013) menar att under 1990-talet blev platsens läge där man byggde en viktig faktor inom bostadsbyggandet, det gick inte längre att bygga var som helst och tillgången till ett attraktivt läge ansågs vara en förutsättning för att bygga nya bostäder (Nylander 2013: 261). Nylander (2013) nämner hamnområdet Docklands i London som ett projekt som fick stor betydelse för den fortsatta omvandlingen av hamn- och industriområden till exklusiva kontors- och bostadsområden. Liknande projekt i Sverige är Hammarbyhamnen i Stockholm, Norra Älvstranden i Göteborg och Västra Hamnen i Malmö (Nylander 2013: 261).

Bostadsmarknaden i början av 1990-talet kan beskrivas som en situation där en mängd hyreslägenheter var outhyrda vilket drabbade allmännyttiga bostadsföretag hårt. I och med att så många bostäder stod tomma fanns det heller inga möjligheter att bygga nya hyresrätter (Nylander 2013: 262). Lågkonjunktoren och fastighetskrisen drabbade de allmännyttiga företagen främst men även bostadsbyggarna Riksbyggen och HSB påverkades, de som dock stärkte sin ställning var de stora byggföretagen. Under åren då staten reglerat bostadsmarknaden hade främst mindre och medelstora lägenheter byggts men de privata byggföretagen märkte en efterfrågan på större lägenheter i attraktiva lägen, andelen stora bostadsrätter i flerbostadshus

ökade under hela 1990-talet och företagen kunde gå med stor vinst (Nylander 2013: 262). Sedan slutet av 1990-talet har enligt Olsson & Törnqvist (2009) ett nygammalt stadsbyggnadsideal växt sig allt starkare. Det är den gamla och traditionella staden som varit förebild. Kommers, kreativitet, mötesplatser och ett omväxlande socialt liv i offentliga stadsrum är de kvaliteter som efterfrågas i staden. Olsson & Törnqvist har dock inte sett att dessa kvaliteter efterfrågas i förslag till förändring av förorterna (Olsson & Törnqvist 2009: 40).

Inom projektet för Hållbar bebyggelseutveckling – teori, politik och praktik gjordes studien om blandstaden av Boverket och Formas och i de dokument som studerades framhölls blandstaden som en modell i arbetet för en hållbar stadsutveckling (Boverket 2005: 4). Slutsatsen som kunde dras av studien var att det inte finns någon vedertagen definition av begreppet blandstad, begreppet används dock och det anses vara positivt laddat (Boverket 2005: 5). Oftast utgår blandstaden från innerstaden som modell. Blandstaden beskrivs till utformningen och innehåll som en tät men fattbar bebyggelsestruktur som anses ge närhet mellan verksamheter och människor, upplevelser och händelser i rummet och ett omväxlande och rörligt folkliv som vi förknippar med begreppet stad. Blandstaden anses också ge en socialt och mångfaldig boendemiljö och ett minskat resande. En av de främsta kvalitéerna i blandstaden är att den är befolkad hela dygnet och därför ger förutsättningar för ökad säkerhet och trygghet (Boverket 2005: 5). Blandstad är enligt studien en fråga om stadsmiljöns och gaturummets offentlighet liksom tillgänglighet. Studien menar att den som befinner sig i blandstaden inom synhåll eller på gångavstånd har tillgång till andra funktioner än bostäder (Boverket 2005: 5).

Sammanfattningsvis har bostadsbrist varit ett återkommande problem i den historiska återblicken. Kring millennieskiftet blev bostadsbristen åter ett problem högt på den politiska dagordningen. Det begränsade bostadsbyggandet bedömdes vara kopplat till den bristfälliga konkurrensen på byggmarknaden, höga markpriser, kommunal passivitet, bristen på regional samordning och en långsam planprocess – alltså främst institutionella briser (Boverket 2007: 115). Bostadsmässor som arrangerades under 2000-talet är exempelvis Bo01 i Malmö, BoStad 02 i Hammarby sjöstad, Bo i Göteborg 05 och Bo06 i Tensta (Johansson 2006: 113). I följande avsnitt presenteras hållbarhetsbegreppet utifrån ett ekologiskt och socialt perspektiv. Det sociala perspektivet synliggörs i vad det byggs och för vem.

Hållbarhet

Begreppet hållbarhet fick sin internationella spridning år 1987 då det lanserades av världskommissionen för miljö och utveckling även kallad Brundtlandkommissionen. Rapporten kallades "Vår gemensamma framtid". I rapporten hävdade kommissionen att "hållbar social utveckling och ekonomisk tillväxt är omöjligt att uppnå om miljön ödeläggs och naturresurserna överexploateras." Utveckling och tillväxt måste äga rum på miljöns villkor. Hållbar utveckling fick följande definition: "En hållbar utveckling är en utveckling som tillfredsställer dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov". I dagligt tal används termen hållbarhet (FN 2012: 1).

Ekologisk hållbarhet

Wärneryd, Hallin och Hultman sammanfattar forskning kring hållbar utveckling och går tillbaka till 1970-talets forskning om energifrågor. Författarna menar att ekologisk hållbarhet kopplad till miljöfrågor har ändrat karaktär genom åren. Under 1960-talet fokuserades på upptäckten av miljögifter, under 1970- och 80-talen fokuserades på problem med försurning och övergödning och på 1990-talet var fokus på globala miljöproblem. Medan det under 2000-talet har handlat om en materiell påverkan av klimatet (Wärneryd, Hallin & Hultman 2002: 12).

Under 1980-talet påbörjades en diskussion om människans grundläggande villkor på planeten. Brundtlandrapporten från 1987 bidrog till att miljöfrågorna sågs som en global angelägenhet och gjorde att fokus hamnade utanför de nationella gränserna (Wärneryd et al. 2002: 26–27). Under 1980-talet förändrades stadens roll i resurshanteringsfrågor. Staden fick en nyckelroll i samhällets material- och energiomsättning. Från att miljöproblemen varit lokala till att de i och med industrialiseringen blivit globala problem, vilket gör att skillnaderna mellan stad och land suddas ut och det krävs en helhetssyn för att lösa de problem som uppstått (Wärneryd 2002: 55–56). Under 1990-talet utvecklades begreppet hållbar utveckling till att inkludera fler aspekter, förutom ekologiska aspekter inkluderades även sociala, kulturella och ekonomiska aspekter (Wärneryd et al. 2002: 29). Wärneryd et al. nämner att människors fortsatta konsumtion kan bero på att effekterna av konsumtionen inte är uppenbart synlig. Författarna ger ett exempel och nämner effekterna av att bygga ett hus. Att bygga ett hus kräver att stora mängder material och att de flyttas över stora områden men detta är inte synligt för de som bygger huset (Wärneryd et al. 2002: 71).

Det finns många exempel på hur hus kan byggas mer hållbart. Ekologisk arkitektur handlar till viss del om en riktig och klimatanpassad form, men huvudsakligen om innehållet, beständighet, tillverkningsprocessen och konstruktionen (Butters 2002: 28). Både modernistiska byggnader och nostalgiska kataloghus, kan vara ekologiskt

bra (Butters 2002: 28). I den statliga utredningen *Gestaltad livsmiljö* (2015) framhålls att de hållbara aspekterna ska komma in tidigt i designprocessen. Gröna innovationer och miljöteknik anses vara viktiga aspekter i arbetet inom arkitektur, form och design. Miljöanpassad och hållbar design kan bidra både till positiva miljöeffekter och socialt välbefinnande och ekonomisk utveckling (*Gestaltad livsmiljö* 2015: 163). Vi måste lära oss att arkitektur inte kan vara fullkomligt bra om den inte, bland mycket annat också är ekologisk. För att komma framåt måste vi våga granska också de ekologiska flaggskeppen kritiskt menar Butters (2002: 28).

Ekologiskt byggande förknippas enligt Butters (2002) för det mesta med sopor och återvinning, vilket är de materiella aspekterna av ekologi. De formella och estetiska referenserna till ekologi har dels varit metaforer för natur, ofta kopplade till så kallade organiska former, men också till tekniska lösningar med alla dess rör, värmeväxlare och solfångare men enligt Butters handlar ekologi inte bara om solceller och kompost (Butters 2002: 26–27).

En studie kring hur miljömässig (o)rättvisa kan ramas in i en social kontext visar att klimatförändringar är ett ämne som ofta diskuteras i Sverige men vem det är som är ansvarig för problemen och vem som mest drabbas av dem diskuteras i mindre omfattning (Bradley, Gunnarsson & Isaksson (2008: 69). Att främja rättvisa för olika grupper har inte varit tonvikten inom hållbarhets debatten. Anledningen sägs vara att svenskar har svårt att se vad deras val har för inverkan på klimatet. Författarna ser på hållbar utveckling inkluderande både att skydda våra resurser men även främja social rättvisa. (Bradley et al. 2008: 70). Det finns skillnader i livsstilar och socioekonomiska förhållanden som gör att det finns skillnader i förhållandet till klimatrelaterade frågor. I studien görs nedslag i Tensta där 85 procent av invånarna har utländsk bakgrund. Inkomstnivåerna i Tensta är lägre än genomsnittet. Studien pekar på att det finns en uppfattning om att det är "svenskar" som etnisk tillhörighet är de som främst tar på sig ett miljömässigt ansvar genom att inte skräpa ner och återvinna (Bradley 2008: 71). Det visar sig dock att "svenskar" har mycket större påverkan på miljön än "icke-svenskar" då den sistnämnda gruppen oftast bor i flerbilshus och inte äger en bil. Trots denna vetskap görs oftast satsningar på att förbättra miljöarbetet i låginkomstområden medan nästan inget arbete utförs i mer förmögna områden (Bradley et al. 2008: 72).

Miljonprogramsbebyggelsen står inför framtida renoveringar och då finns möjligheter att lära om hur ekologisk och social hållbarhet kan integreras enligt Tunström et al (2015: 15). Det finns både miljömässiga och sociala briser att åtgärda, och det är dessutom särskilt viktigt att social hänsyn när man gör miljöinvesteringar i miljonprogrammets bostadsområden (Tunström et al. 2015: 9). Då miljonprogrammets lägenheter som är byggda på 1960–1970-talen är 40–50 år gamla behöver merparten renoveras och det finns också behov av energieffektivisering. Många gånger görs renovering och energieffektivisering samtidigt som boendestandarden höjs och därmed höjs i regel även hyresnivån. I de områden som renoverats har det märkts av en oro för hyreshöjningar enligt Tunström et al (2015) som kan innebära

att de boende inte har råd att bo kvar (Tunström et al 2015: 68). Även kostnaderna för att bygga ekologiska byggnader gör att bostadspriserna och hyrorna blir höga och på så sätt omöjliggör det för vissa grupper i samhället att bosätta sig i dessa områden (Arnstberg & Bergström 2010: 50).

Social hållbarhet

Forsell (2013) hävdar att allt fler grupper i Sverige står utan möjlighet att ordna en egen bostad. Det gäller särskilt unga och människor som inte har etablerat sig på arbetsmarknaden. Färre lägenheter i omsättning och höga krav för att få hyra försvårar möjligheten att få en bostad. Enligt Forsell (2013) bygger privata byggherrar bara för medelklassen och kostnaderna för bostadsrätter och hyresrätter är höga (Forsell 2013: 84). Det finns åtgärder som ska skapa social hållbarhet inom stadsutvecklingssammanhang vilket ofta blir åtgärder för social blandning. Det handlar om att möjliggöra för olika inkomst- eller socialgrupper att leva och bo i samma stad eller bostadsområde vilket oftast genomförs genom att tillhandahålla bostäder i olika upplåtelseformer (Tunström, Gunnarsson-Östling & Bradley 2015: 47). Forsell (2013) hävdar att det etablerade sättet att skapa blandade stadsmiljöer i Sverige har varit att planera för olika upplåtelseformer inte längre framgångsrikt. Han föreslår istället "social housing" som återfinns i de flesta europeiska länderna. För att få bostäder till låginkomsttagare eller de som av andra anledningar inte har möjlighet att på egen hand ordna med boende förslås riktade åtgärder och subventioner för den typen av bostäder. Vidare menar Forsell att i Sverige har denna typ av boenden varit tabu i decennier. Att placera människor som är åsidosatta på bostadsmarknaden i särskilda områden eller bostadshus har ansetts stigmatiserande och utpekande (Forsell 2013: 84).

Segregation ses ofta som ett problem som oftast kopplas ihop med förorter men det är enligt Forsemalm (2004) lika mycket innerstaden som är problemet. Att integreras i samhället handlar om att alla ska ha samma möjligheter, samma möjligheter till arbete och boende. "Det handlar om rättvisa förhållanden och om att inkluderas i ett sammanhang" (Forsemalm 2004: 161–162). Forsemalm (2004) menar att det finns en rumslig segregation mellan människor som är extra tydlig mellan svenskar och invandrare. Gränsdragningen till var olika människor bor görs till att låginkomsttagarna bor i ytterstadsdelarna (förorten) och medel- och höginkomsttagarna bor i city eller citynära stadsdelar (Forsemalm 2004: 143). Arnstberg och Bergström (2010) menar att om önskemålet är att olika grupper ska bebo ett nytt område måste det finnas bostäder i olika kostnadsklasser (Arnstberg & Bergström 2010: 242).

Enligt Bradley, Broms Wessel & Tunström (2005) finns en vision hos myndigheter såsom Boverket, länsstyrelser, kommuner och byggföretag om att bygga stad utifrån den täta rutnätsstaden eller småstaden. Det finns även ideal om att det ska byggas "tätt, gärna sjönära, och relativt traditionalistiskt" detta för att lättare kunna

få investerare att satsa och att attrahera kapital (Bradley et al. 2005: 14–15). Fortsatt menar Bradley et al. (2005) att en stads framgång beror på hur väl man lyckas attrahera och behålla de som anses vara kompetenta invånare och företag. Därför blir det viktigt att staden kan locka med boende- och stadsmiljöer för dessa personer, besökare och företag. Men även att se till att även eftersatta områden förbättras nämns (Bradley et al. 2005: 14).

Kravet på ekonomisk tillväxt och konkurrens påverkar stadsbyggandet i staden. Det påverkar även vad det är som byggs. Många gånger visar det sig i omvandling av gamla industriområden och hamnar. Ofta är dess områden centralt belägna där det är höga markpriser. Vilket påverkar vad dessa industriområden och hamnar ersätts med. Det blir ofta exklusiva bostadsområden och vattennära bostäder (Orrskog 2005: 34).

Sammanfattningsvis finns en bild av att staden ger olika möjligheter för olika människor. Sernhede (2004a) menar att den samtida staden allt oftare betecknas som den delade staden. Den ena delen är en grupp bättre bemedlade människor som utvecklas avskärmade och inhägnade i övervakade områden och gentrifierade områden. Den andra delen handlar om en tilltagande "gettoisering" och nyfattigdom (Sernhede 2004a: 7). Orrskog (2005) hävdar att bostäder för låginkomsttagare nästan inte produceras i Sverige längre (Orrskog 2005: 34). I nästa avsnitt ges en fortsatt inblick vilken stad som byggs och vad som har gjorts för att förbättra möjligheten till bra bostäder för alla.

Bra bostäder för alla

Bra bostadsstandard till rimliga kostnader är sedan länge ett viktigt bostadspolitiskt mål som nämndes redan under 1920- och 30-talen då HSB började bygga bostäder. De allmännyttiga bostadsföretagen har haft en viktig del i de bostadspolitiska medel som stat och kommun använt för att nå detta mål (Nylander 2013: 44; Lind 2006: 160). Ett annat exempel på att bygga bostäder som även låginkomsttagare skulle ha råd med kommer från Stockholmsutställningen 1930. I dess bostadsavdelningen presenterades inredda lägenheter, villor, radhus och småhus som var resultatet av en tävling där utgångspunkten handlade om att visa upp bostäder med olika bostadskostnader för skilda inkomstkategorier. Arkitekternas roll var att inom olika kostnadsramar åstadkomma välplanerade och goda bostäder där även låginkomsttagare skulle få tillgång till välplanerade bostäder (Rudberg 1998: 91).

Däremot går det att se att en förändring i att bostäder inte längre håller rimliga kostnader. Lind (2006) påpekar att det är lätt för politiker att tala om hög kvalitet, höga miljökrav och höga krav i andra avseenden utan att se att konsekvenserna blir dyrare bostäder och att färre kan efterfråga nya bostäder (Lind 2006: 187).

Frågan är om det går att bygga billiga bostäder. Andersson (2014) hävdar att om vi vill ha billiga bostäder utan att bygga nya hus i sämre lägen och med lägre standard, måste vi hålla nere hyrorna i det befintliga beståndet genom att inte tillåta fastighetsägarna att genomföra lyxrenoveringar (Andersson 2014: 90). *”Billiga bostäder är de bostäder som redan finns, och som funnits så länge att investeringen är avskriven”* (Andersson 2014: 90)

Joakim Forsemalms kapitel i *Urbanitetens omvandlingar* (2004) handlar om - Vems är staden? I kapitlet beskrivs området Norra Älvstranden i Göteborg, ”Kajplats” kallas bostadsområdena av någon av de inblandade byggherrarna (Forsemalm 2004: 142). Att kunna erbjuda parkbänkar i solen med älven som utsikt där medelålders par kan sitta är vad som kännetecknar många nya områden. Forsemalm (2004) beskriver att husens utformning imponerar, det märks att arkitekterna har fått använda lite av sin lekfullhet (Forsemalm 2004: 142). Norra Älvstranden visar på likheter med Bo01-området och de frågor som dykt upp om vem som ska använda sig av platsen, många hävdade att om man inte bodde i området så fanns ingen direkt anledning att ta sig dit, samma sak beskrivs med Norra Älvstranden (Forsemalm 2004: 142).

I tidskriften *Arkitekten* presenteras artikel *”Drömläge för hållbar arkitektur”*, i artikeln nämns en studie av tre forskare som studerat Norra Djurgårdstaden i Stockholm. Norra Djurgårdstaden är ett projekt som ska vara miljövänligt och enligt forskarna är en av konsekvenserna av att bygga miljövänligt att det kostar mycket pengar. Forskarna kommer fram till att det är dyrt att lösa miljömässig hållbarhet med ingenjörskonst vilket gör att hållbarhet inte är någonting ”vanliga” människor har råd med (Janson 2015: 42). I artikel beskrivs hur forskningsunderökningen kommit fram till att begreppet hållbarhet som från början stod för en vision om att dagens människor tillgodose sina behov utan att riskera framtida generationers existens idag istället används intill uttryck som ”drömläge”, ”attraktiv” och ”stadsnära” i mäklarannonser (Janson 2015: 41). Dagens stadsområden beskrivs som alltmer bostadssegregerade och den sociala hållbarheten kommer på skam, den miljömässiga hållbarheten anses späda på skillnaderna eftersom miljövänligt byggande kostar mer (Janson 2015: 42). Vidare beskrivs Norra Djurgårdstaden som en stad där ekologisk hållbarhet ges stort utrymme ”men som socialt nöjer sig med att bli ett livsstilsboende för en urban elit.” (Torsvall et al. 2012: 65). Härnäst presenteras en boendeform som var att tänkt att kunna tillgodose bra bostäder för alla.

Allmännyttan

Mellan åren 1935 och 1945 bildades ett stort antal allmännyttiga bostadsföretag i Sverige (Ramberg 2000: 95). Dessa bostadsföretag som hyr ut hyresrätter bidrog till att minska tillgången till sanitärt dåliga bostäder och att kunna garantera bra bostäder för hela befolkning (Blomé 2012: 95). Under 1930-talet stärktes kommunernas roll i bostadsfrågan men det var inte förens efter andra världskriget som de kommunala bostadsföretagen fick uppgiften att bygga och förvalta bostäder utan

vinstintresse. Då blev allmännyttan synonymt med kommunala bostadsföretag (Ramberg 2000: 7–8). Efter Sveriges ingång i EU har lagar och regler ändrats för att anpassas till den europeiska grundlagen. En av de förändringar som har skett är att allmännyttan har gått ifrån principen om självkostnad till att de kommunala bostadsföretagen ska agera affärsmässigt. Vilket gör att de har liknande avkastningskrav som privata bostadsföretag (Blomé 2012: 95).

I början av 1990-talet avskaffades statliga subventioner för bostadsbyggande och i och med det försvann allmännyttans gynnande ställning. De allmännyttiga bostadsföretagen och stiftelserna fick i många fall ekonomiska problem och tvingades konkurrera på samma marknadsvillkor som privatägda företag. Detta fick till konsekvens att nybyggandet föll kraftigt och att allmännyttan som dominerar i de utsatta förorterna, inte hade möjligheter att göra så mycket åt den fysiska miljön (Olsson & Törnquist 2009: 37–38). I början av 1990-talet inleddes även en fastighetsrelaterad kris i Sverige. Efter krisen låg priserna på fastigheter initialt på en väldigt låg nivå men under mitten av 1990-talet ökade priserna igen (Blomé 2012: 96). I och med prishöjningen på fastigheter sedan mitten av 1990-talet går det att anta att företag gjort stora vintor på att köpa och sälja hyresfastigheter i privat- eller kommunalt fastighetsbestånd (Blomé 2012: 96). Försäljningar av allmännyttans bostadsbestånd eller ombildning till bostadsrätter beror på områdets attraktivitet och skiljer sig därför åt i olika områden. I attraktiva områden är det vanligare att hyresrätter omvandlas till bostadsrätter och i mindre attraktiva områden säljs ofta allmännyttan till privata hyresvärdar. Enligt Blomé (2012) blir följden av en fortsatt utförsäljning av Stockholms allmännyttan att det inte längre kommer att finnas någon allmännyttan kvar i attraktiva områden utan det kommer enbart att återfinnas i förortsområden (Blomé 2012: 97).

Att ombilda allmännyttans bostäder till bostadsrätter har varit ett sätt att göra ekonomisk vinst på sin lägenhet. Vidare påstås att många som köper en lägenhet genom ombildning till bostadsrätter väljer att ganska snabbt sälja sin bostad vidare på den öppna marknaden med förhoppningen att göra vinst (Andersson, Magnusson & Turner 2008, i Blomé 2012: 96). År 1999 infördes en stopplag som skulle förhindra kommuner från att sälja ut allmännyttiga bostäder. Detta genom att kommunen fick reducerade statliga bidrag, och under några år var kommunerna tvungna att ansöka om tillstånd från länsstyrelsen för att sälja ut allmännyttan (Blomé 2012: 96). Detta kapitel har gett en bakgrund till de teman som uppsatsens analys bygger på. I nästa kapitel kompletteras denna genomgång med tidigare forskning inom bostadsmässor och konstruktionen av staden.

3. TIDIGARE FORSKNING

Denna uppsats kommer som tidigare nämnts att studera bostadsmässor utifrån ett socialt hållbarhetsperspektiv med fokus på mångfald och rättvisa. I detta kapitel ges en översikt av tidigare forskning kring bostadsmässor och konstruktionen av staden och då främst kopplat till mångfald och planeringsideal.

Bostadsmässor

"The Propaganda of progress: the case of Swedish housing exhibitions" en studie av fyra bostadsmässorna. Stockholmsutställningen 1930, H55 i Helsingborg 1955, Bo85 i Upplands Väsby och Bo01 i Malmö. Alain Imboden (2005) identifierar och analysera representationer av framsteg och menar att bostadsmässor är en speciell typ av händelse som är avsedd att uppvisa nya och kommande bostadsrelaterade förändringar. Imboden ser på bostadsmässorna som en vision om framsteg som visas upp för allmänheten. Bostadsmässorna ses som framträdanden där framstegen samlas och synliggörs (Imboden 2005: 15). Enligt Imboden (2005) är syftet med bostadsmässorna att upprätta en dialog kring bostadsfrågor (Imboden 2005: 78). Men antalet mässor under åren har varierat. Mellan år 1925 och 1930 arrangerades en mängd mindre bostadsmässor i Sverige, dess storlek till trots visade de på det rådande intresset och populariteten för bostäder att visa upp (Imboden 2005: 19). Mellan 1955 och 1985 arrangerades knappt inga bostadsmässor alls. Den energi som fanns inom bostadsindustrin fokuserades istället på miljonprogrammet (Imboden 2005: 20).

När bostadsmässor började arrangeras ingen 1985 fanns det en tanke bakom. Imbodens forskning visar att involvera medborgarna i debatten kring bostadsbyggnad var viktigt för några av de studerade bostadsmässorna. Att skapa och framkalla debatt var ett av de huvudsakliga målen med bostadsmässan i Helsingborg 1955 men det sågs snarare som en funktion snarare än ett syfte (Imboden 2005: 79). Bakom Bo85 stod en kommitté med representanter från bland annat olika institutioner, Upplands Väsby kommun, Sveriges Fastighetsförbund samt Sveriges Arkitekter (Imboden 2005: 21). Inför bostadsmässan i Upplands Väsby fanns ingen bostadsdebatt och ordet debatt blev där associerat till stimuleras. Bostadsbyggnad skulle stimuleras genom att en bostadsmässa arrangerades. De övriga bostadsmässor som Imboden studerat tar upp ordet debatt men till Bo01 har ordet istället bytts ut till diskussion (Imboden 2005: 79).

Till skillnad från Stockholmsutställningen och H55 som Imboden även studerade så var Bo85 enbart inriktad på bostadsbyggnad. Bo85 hade som mål att bli den

största bostadsmässan i modern tid inte bara i Sverige utan även internationellt (Imboden 2005: 20). Bo85 arrangerades av den ideella föreningen svensk Bostadsmässa. Denna bostadsmässa var ett sätt för staten att stödja bostadsbranschen och visa hur bostäder skulle byggas i en välfärdsstat som Sverige (Tanninen 1985 i Imboden 2005: 21). Förutom Stockholmsutställningen 1930 har alla bostadsmässor haft som syfte att skapa en dialog kring bostadsfrågor (Imboden 2005: 78). Något som Imboden märkt inte nämns i materialet om bostadsmässorna är vem som ska involveras i dessa diskussioner. Ett syfte som dock syns klart är att bostäder inte bara ska visas upp utan även debatteras och diskuteras (Imboden 2005: 78).

Bostadsmässorna kan ses som en möjlighet till att skapa debatt och att presentera nya idéer inom bostadsbyggandet, innovationer, experiment och undersökningar av frågeställningar som är aktuella inom byggandet. Forskning om bostadsmässor har tidigare inte fokuserat på vilken påverkan uppvisande av nytänkande och innovativa lösningar har för påverkan på byggandet. För att få en förståelse för vad som byggs till bostadsmässorna kommer följande avsnitt att en inblick i vad som efterfrågas i en stad och hur den konstrueras.

Konstruktionen av staden

”På spaning efter den goda staden: Om konstruktioner av ideal och problem i svensk stadsbyggnadsdiskussion”. Tunström undersöker och kritiskt granskar hur stad och urbanitet konstrueras diskursivt i svensk stadsbyggnadsdiskussion på 1990- och 00-talen (Tunström 2009: 14). Hennes forskning visar att det pågår en diskussion kring vad ”den goda staden” innebär (Tunström 2009: 15). Tunströms forskning visar att mångfald och variation är två begrepp som ska prägla den goda staden (Tunström 2009: 102). Mångfald och variation beskrivs ibland som ett värde i sig och utan någon specifikation. Begreppen får varierande definitioner och har olika innebörd. Det kan handla om varierad bebyggelseutformning och användning, om upplåtelseformer eller om stadsmässighet (Tunström 2009: 103). Vidare visar genomgången att fysisk mångfald ges större utrymme än social mångfald som oftast då kopplas till den fysiska miljön. Tunström menar att olika typer av åtgärder för att skapa mångfald vinner på att användas tillsammans (Tunström 2009: 103). Fysiskt integrerade miljöer med en tydlig identitet har framhållits som ideal för det goda stadslivet enligt Tunström (2009). Offentliga miljöer framhålls som en del av staden. Stadens centrala rum ska fungera som en mötesplats för människor från andra områden och inte bara de som bor där (Tunström 2009: 111).

Att bygga stad av en plats eller att göra en stad i staden är en ambition när nya bostadsområden byggs och de ges namn som betonar att de är en stad eller en del av staden. Tunström (2009: 12) nämner Hammarby sjöstad och Barkarbystaden i Stockholm, Västra Hamnen i Malmö och Östra hamnen i Västerås som exempel på detta (Tunström 2009: 12). Tunström menar att det finns en förståelse att staden och förorten innefattar olika saker. Staden beskrivs med ord som tät, koncentrerad,

vital och finmaskig och har en positiv laddning. Medan förorten och mindre samhällen får en annan beskrivning och karaktäriseras som naturnära och nära landsbygden (Tunström 2009: 81).

Tunström (2009) menar att mångfald ofta diskuteras som något autentiskt som det egentligen inte går att planera för. Men ändå görs försök med att göra det (Tunström 2009: 117). Vilket gör att resultatet av planerad mångfald kan ifrågasättas. Hennes forskning visar att det finns en uppdelning mellan önskad och oönskad mångfald. Samma sak gäller önskan om en viss typ av stadsliv spontanstadstillväxt (Tunström 2009: 117–118). Tunström menar att en önskan om att inkludera "alla" kan ses som ett uttalande utan verklighetsgrund. Planeraren har en roll i att se till att ta hänsyn även till de som finns utanför planerarens personliga engagemang (Tunström 2009: 150).

Mångfald kan representeras på olika sätt och betydelsen att blanda boende fortsätter att redogöras nedan:

"Politik och planering för ett blandat boende och minskad boendesegregation – Ett mål utan medel?". Emma Holmqvists forskning är en studie av blandat boende på nationell och lokal nivå. Det rådde under 1970- och 1980-talen en stor debatt kring heterogent boende i Sverige. Men sedan dess har det varit relativt tyst enligt Holmqvist. Syftet med avhandlingen var att utreda när och hur målet med blandat boende uppkom och om det målet fortfarande gäller på 2000-talet. Holmqvist ville även ta reda på om det finns en strategi för att nå målet kring blandat boende (Holmqvist 2009: 23–24).

Att planera för en blandad stad går enligt Holmqvist (2009) att spåra till början av 1800-talet. Ursprunget var att urbaniseringen och industrialiseringen skapade problem i många städer, det var brist på bostäder för de som flyttade in till städerna, slumområden skapades och en uppdelning mellan olika samhällsklasser växte fram i staden (Holmqvist 2009: 26).

Holmqvist (2009) menar att det inom fältet för blandat boende finns tre återkommande begrepp. Dessa begrepp är segregation, social exkludering samt integration (Holmqvist 2009: 82). Strategin bakom ett blandat boende bygger ofta på argument om att det är ett sätt att minska segregation och skapa bättre integration (Holmqvist 2009: 88). Planeringsidén om ett blandat boende bygger på att människor behöver möta människor från andra grupper för att kunna bli integrerade i samhället (Holmqvist 2009: 88). En planeringsskola som enligt Holmqvist (2009) nära relaterar till teorin kring blandat boende är grannskapsplanering. Genom att planera för avgränsade grannskap antogs att det skulle ge bättre förutsättningar för att återskapa en intim gemenskap (Miller 2002, i Holmqvist 2009: 33). Grannskaps-tanken kring att planera och bygga för att underlätta för möten mellan människor var den idé som skulle lösa de sociala problem som staden skapade (Urban 2002, i Holmqvist 2009: 33). Att det finns en strukturell sortering på bostadsmarknaden

som skapar segregation är det idag få som ifrågasätter enligt Holmqvist. De förklaringar som finns till denna sortering handlar om individens fria vilja, ekonomiska resurser och diskriminering (Holmqvist 2009: 90). Forskningen om betydelsen av att olika grupper bor separerat är mer omstridd och Holmqvist nämner att det finns mycket forskning kring hur individer påverkas positivt av att i bo mer blandat (Holmqvist 2009: 90).

Studier av när frågan om blandat boende blev uppmärksam i Sverige finns inte mycket forskning kring. Holmqvists forskning visar att det ändå finns en föreställning kring att frågan om blandat boende var ny när den fördes upp i mitten av 1970-talet (Holmqvist 2009: 95). Professor Olsson Hjort (1992) menar att segregation inte sågs som ett politiskt problem i Sverige innan 1970 (Olsson Hjort 1992, i Holmqvist 2009: 95). Då blandat boende ses som en strategi för att motverka segregation och segregation inte sågs som ett problem innan 1970 förklarar det varför blandat boende inte fått någon uppmärksamhet tidigare (Holmqvist 2009: 95).

Holmqvist kommer fram till att det sedan 1990-talet inte har talats mycket om blandat boende så målet om blandat boende funnits kvar. Bland politikerna har 2000-talet har blandat boende setts som politisk målsättning. Ambitionen är fortfarande att motverka ensidighet i bostadsområden. Vad Holmqvists forskning visar är att det finns olikheter i frågan om vilka områden som blandning av olika bostäder skulle ske. Vissa tyckte att det skulle ske i samtliga ensidiga bostadsområden medan andra tyckte att endast områden som betecknades som resurssvaga skulle ingå (Holmqvist 2009: 258). Frågor kring vilka grupper som ska blandas nämns av Holmqvist. I hennes studie visade det sig att för vissa politiker handlade det om att verka för en demografisk och socioekonomisk blandning medan andra påpekade koncentrationen av invandrare som problematisk (Holmqvist 2009: 258). Holmqvist menar att det är svårt att kunna dra någon slutsats kring frågan om individer och grupper vill bo blandat eller inte. Studien visar att det finns de som ser blandat boende som någonting positivt medan andra ser det negativt (Holmqvist 2009: 255). Holmqvists avhandling visar att det under 2000-talet inrättats två åtgärder av staten som påverkat blandat boende. Den ena var att införa subventioner för att uppföra mindre hyresrätter. Den andra var införandet av stopplagen som infördes för att minska antalet ombildningar av hyresrätter till bostadsrätter (Holmqvist 2009: 260).

För att få en Internationell jämförelse redovisas här Richard Sennetts tankar kring mångfald. Sennett (2009) använder sig av New York för att exemplifiera sitt synsätt om mångfalden. Han beskriver att i New York finns ett "mångfaldens dilemma", det är ett dilemma som handlar om skillnaden mellan ett samhälle med fruktbara olikheter och ett samhälle där individerna är likgiltiga för varandra (Sennett 1999, i Stadsmiljörådet 1999: 151). Sennett beskriver den mångfald av människor från olika länder som befolkar New York och dess gator. Butiker som i ett område säljer indiska kryddor och visitkort på japanska i ett annat. Men Sennett menar att denna mångfald helt saknar samverkan mellan de olika områdena. Människor från olika områden talar inte med varandra. Vad Sennett menar är att mångfald och isolering

inte är motsatser till varandra utan att de kan samexistera (Sennett 1999: 152–153). Det är enligt Sennett nödvändigt att mångfalden görs till något positivt. Att olikheter ska uppmuntra till umgänge i staden (Sennett 2009: 153). Det mesta av mångfalden i staden värdesätts inte enligt Sennett eftersom den kan uppvisas i skillnader i makt, speciellt när det gäller klasskillnader (Sennett 2009: 154).

Sammanfattningsvis går det att säga att mångfald kan ses på många olika sätt. Tunström (2009) menar att mångfald har olika innebörd och kan handla om varierad bebyggelseutformning och användning, om upplåtelseformer eller om stadsmässighet. Holmqvist (2009) fokuserar på mångfald som blandat boende vilket kan ses som ett sätt att minska segregation och skapa bättre integration. Sennett (2009) menar att mångfald inte behöver betyda att människor samverkar bättre. Han menar att människor från olika områden inte talar med varandra men att mångfald är viktigt och att olikheter ska uppmuntras till umgänge i staden. Holmqvist (2009) menar att planeringsidén om ett blandat boende bygger på att människor behöver möta människor från andra grupper för att bli en integrerad del av samhället.

4. TEORETISKT RAM- VERK

Uppsatsens teoretiska utgångspunkter presenteras i det här kapitlet. Det teoretiska ramverket bygger på teorin om den rättvisa staden. Utifrån den rättvisa staden har mångfald och rättvisa valts ut som centrala teman. Utifrån dessa två teman studeras vad är det för stad som byggs och för vem.

Den rättvisa staden

I boken "The Just City" presenterar Susan Fainstein teorin kring den rättvisa staden (The just city). Syftet med boken är att utveckla en urbanteori om Rättvisa som kan användas för att utvärdera existerande och tänkbara intuitioner och program (Fainstein 2010: 5). En övertygande syn på den rättvisa staden måste inkludera ett företagsklimat som inte enbart bidrar till välfärd utan även ökat välstånd. Det måste gå att kunna projicera en framtid som förverkligar ett medelklassamhälle istället för att berättiga de fattiga (Fainstein 2000: 468). Fainstein (2010) menar att hon tar inte tar itu med en teori kring "den gods staden" som anses vara en större fråga. Teorin kring den rättvisa staden inkluderar begreppen rättvisa, demokrati och mångfald. Teorin ska användas för att hävda dess inflytande över alla offentliga beslut utan att gå så långt som att bilda en teori om den goda staden (Fainstein 2010: 5).

Den rättvisa stadens teoretiker kan delas in två kategorier. Den första är radikala demokrater som är mer radikala när det kommer till synen på medborgardeltagande. Den går utanför deltagandet av berörda parter att styra det civila samhället. De accepterar även en konfliktfylld samhällssyn. De tror på att en social förändring enbart beror på maktutövning från dem som tidigare uteslutits från makten. Deltagande är verktyget genom vilken makt gör sig gällande (Fainstein 2000: 467). Den andra kategorin är politiska ekonomer dit Fainstein själv ser sig ingå antar en utpräglad normativ ståndpunkt om fördelningen av sociala fördelar. Denna kategori analyserar påverkan på icke-klassbaserade grupperingar och vägrar att bryta samman icke-ekonomiska former av dominans i kategorier utifrån klass.

I uppsatsen utgörs det teoretiska ramverket av mångfald och rättvisa. Demokrati är ett viktigt begrepp och medborgardeltagande har en viktig roll i att uppnå rättvisa. Bostadsmässorna som har studerats har däremot inte haft det som ett större inslag och därför inbegriper uppsatsen enbart mångfald och rättvisa.

Mångfald

En blandad stad är enligt Fainstein (2010) något som ofta efterfrågas för stadsbebyggelse. Mångfald kan inkludera flertalet innebörder. Exempelvis kan mångfald innebära; att blanda byggnadstyper, blandad användning eller klass- och rasetnisk heterogenitet i ett bostadsprojekt eller sociala grupperingar som utövar deras "rätt till staden" (Fainstein 2010: 68; Fainstein 2005: 3).

Områden som planerats med målet att skapa mångfald har ofta blivit anklagade för att skapa en skenbild av att vara autentiska och på riktigt. Planerarna hamnar enligt Fainstein därför i ett dilemma att antingen låta marknaden styra eller att införa en motsägelsefull mångfald (Fainstein 2010: 71). Fainstein (2005) menar att mångfald i sitt enklaste slag handlar om byggnadstyper, blandningen mellan låg- och höghus, och olika arkitekturstilar (Fainstein 2005: 9). Enligt Forsell (2012) handlar Fainsteins principer för att stödja mångfald i planering om att ingen ska behöva flytta på grund av en önskan om en ökad mångfald, inga nya bostadsområden ska redan på planeringsstadiet vara varken etniskt eller inkomstmässigt segregerade och gränserna mellan olika stadsdelar och bostadsområden ska bli mindre tydliga (Forsell 2012: 63). Fainstein (2005) ställer sig frågande till om det finns ett samband mellan fysisk och social mångfald och vilken sorts mångfald som bäst främjar ekonomiska innovationer. Fainstein ställer sig frågande till om social mångfald bidrar till rättvisa och om en blandning av användningar och fysiska strukturer bidrar till social mångfald (Fainstein 2005: 9).

Att stimulera tillväxt samt att skapa rättvisa är enligt Fainstein (2005) två viktiga intentioner med stadsutveckling men hon menar ändå att kunna garantera mångfald är nyckeln. Utifrån detta synsätt kan mångfald ses attrahera kapital, uppmuntra innovationer samt garantera rättvisa och lika tillgång för olika grupper (Fainstein 2005: 4). Fainstein (2010) menar att i en tid av stora rumsliga förflyttningar och ökning av migranter som flyttar till urbana områden runt om i världen blir mångfald en nödvändig följd (Fainstein 2010: 68).

Åtgärder för att skapa social hållbarhet blir ofta till åtgärder för social blandning. Det handlar om att möjliggöra för olika inkomst- eller socialgrupper att leva och bo i samma område genom att tillhandahålla bostäder i olika upplåtelseformer (Tunström et al 2015: 47). Ofta är social hållbarhet en omskrivning av trivsel, gemenskap, ett fungerande vardagsliv, eller livskvalitet och balans mellan arbete och fritid. Ett socialt hållbart bostadsområde framställs ofta som ett som ger förutsättningar för en känsla av hemhörighet till och samhörighet på platsen (Tunström et al. 2015: 41).

Orrskog (2005) menar att de bostäder som byggs ofta är centralt belägna i nedlagda industriområden och hamnar. Markpriserna i dessa områden är höga och ersätts därför med exklusiva bostadsområden (Orrskog 2005: 34). Enligt Bradley

(2005) finns en tanke om att nybyggnationen ska bidra till att flyttkedjor startas, det ska frigöras billigare bostäder för de mindre bemedlade genom denna process (Bradley 2005: 173).

Begreppet hållbar utveckling var tänkt att innefatta både sociala, miljömässiga och ekonomiska dimensioner, men i Sverige har det mestadels handlat om ekologisk hållbarhet (Tunström et al. 2015: 41). Tunström et al. (2015) hävdar att dagens urbana miljöproblem inte kan presenteras som enbart ekologiska problem och de kan inte lösas med enbart ny teknik (Tunström et al. 2015: 7). Hammarby sjöstad, Norra Djurgårdsstaden och Västra Hamnen är exempel på gamla hamn- och industriområden som byggs om till exklusiva områden som ramas in av en berättelse om den täta, attraktiva, blandade och hållbara staden. Tunström hävdar att mycket av det som byggs är för en medveten medelklass som kan betala för trivsamt och miljövänligt boende (Tunström et al. 2015: 11).

Jane Jacobs är en av de mest kända förespråkarna av mångfald och hur mångfald skapas i staden. I hennes bok "The Death and Life of Great American Cities" från 1961 beskriver Jacobs hur trygghet skapas genom att gatan är en plats som drar till sig främlingar och främlingarnas närvaro bidrar till en säkerhetsfaktor. Jacobs (2005) förespråkar tre egenskaper för att detta ska bli möjligt: Det måste finnas tydliga gränser mellan offentliga och privata rum, det måste finnas ögon på gatan samt att trottoarerna måste användas kontinuerligt för att människorna i husen ska lockas att titta ut på trottoaren (Jacobs 2005: 57). Verksamheter som är öppna sent på kvällen beskriver Jacobs (2005) som en bidragande faktor till att skapa trygghet, genom att människor rör sig på gatan för att besöka dessa verksamheter gör det till en gata där det är tryggt att gå hem (Jacobs 2005: 63). Enligt Jacobs (2005) har offentliga kontakter och offentlig trygghet på trottoarerna direkt inverkan på sociala problem som segregation och rasdiskriminering (Jacobs 2005: 95). Mångfald är enligt Jacobs (2005) en naturlig egenskap hos städer. Men för att öka säkerheten, kontakterna på allmän plats och rörligheten inom stadsdelar krävs att jättestor mångfald av ingredienser (Jacobs 2005: 169–170). Jacobs ställer sig undrande till hur städerna ska kunna lösa denna mångfald. Den viktigaste frågan inom stadsplanering enligt Jacobs var hur städerna skulle kunna generera en blandning av många olika användningsområden, en tillräckligt stor mångfald på en tillräckligt stor yta och även kunna "vidmakthålla sin egen civilisation?" (Jacobs 2005: 170). För att mångfald ska kunna uppstå krävs enligt Jacobs (2005) att fyra villkor uppfylls. Dessa villkor handlar om att stadsdelen måste ha mer än en primär funktion, kvarteren måste vara korta, det måste finnas byggnader av varierande skick och ålder samt att det måste vara en hög koncentration av människor (Jacobs 2005: 176). Behovet av primära funktioner handlar om att det ska finnas verksamheter som är öppna under dygnets alla timmar för att på så sett se till att människor rör sig utomhus (Jacobs 2005: 179). Små kvarter är viktiga för mångfalden då de bidrar till att människor kan röra sig på fler gator. Isolerade gator leder till problem som kan vara både sociala och ekonomiska (Jacobs 2005: 205). Behovet av äldre byggnader motiveras av att om en stadsdel endast innehåller nybyggda hus så begränsas de som

har råd med de höga kostnaderna som är kopplade till nyproduktion (Jacobs 2005: 215). Slutligen behovet av koncentration som handlar om att en tät bostadsbebyggelse är viktigt för de flesta stadsdelar vilket även bidrar till en hög befolkningskoncentration (Jacobs 2005: 230–231).

Rättvisa

Enligt Fainstein ställs ofta frågan i policydokument om *Vem* som är dominerande, och *Vem* som kommer gynnas av olika förslag. Fainstein menar att *Vem* oftast har definierats utifrån ekonomiska intressen (Fainstein 2000: 468). Håkan Forsell (2012) intervjuade Susan Fainstein i ett reportage som publicerades i tidskriften *Arkitektur*. Forsell presenterar de föreskrifter som Fainstein har tagit fram för en rättvis stadsplanering som hon hoppas kunna leda till "en maximering av de tre kärnvärdena – rättvis fördelning, mångfald, demokrati." De principer som hon har för en rättvis fördelning av möjligheter och tillgångar i planering handlar om att nya bostadsprojekt ska det finnas bostäder för låginkomsttagare, ingen ska behöva flytta sin verksamhet på grund av nya bostadsprojekt om det inte finns "exceptionella omständigheter", stadsförnyelseprojekt ska gynna små lokala företag framför multinationella kedjor samt att planerare ska arbeta aktivt för att öka medborgarinflytandet, särskilt i mindre välbeställda områden (Forsell 2012: 63).

Fainstein (2010) föredrar att använda ordet rättvisa framför ordet jämlikhet för att utvärdera det offentliga beslutsfattandet. Hon beskriver rättvisa som en fördelning av både materiella och icke-materiella fördelar härledda från den offentliga politiken som inte gynnar de som redan har det gott ställt (Fainstein 2010: 35–36). Målet med jämlikhet är för komplext, krävande och orealistiskt för att utgöra ett mål i kontexten av kapitalistiska städer. Rättvisa fungerar enligt Fainstein som en magnet för alla invändningar som grundar sig på belöningar till de mest förtjänta (Fainstein 2010: 36). Rättvisa är också ett mer allmänt accepterat begrepp och det har möjligheten att få ett större politiskt stöd än termer som uttryckligen riktar sig till de som redan har det bättre ställt (Fainstein 2010: 36).

Enligt Fainstein (2010) finns det sedan 1960-talet de som kritiserat beslutsfattare för att införa strategier som bidrar till att öka ojämlikheter för låginkomsttagare, kvinnor, homosexuella och minoritetsgrupper. I synnerhet har de satsningar som gynnar företag i centrum men som ignorerar andra stadsdelars behov och satsar mer på anläggningar som ska locka turister istället för att investera i skolor och arbetskraftskrävande industrier fördömts (Fainstein 2010: 3). Vad som menas med orättvisa eller ojämlikhet kan enligt Fainstein inkludera beslut som är missgynnande för de som redan är mindre lyckligt lottade eller som är exkluderade från rättigheter som åtnjuts av andra som inte är mer värda (Fainstein 2010: 3). Fainstein förespråkar att fördelar och kostnader för de som är minst välbärgade eller de som påverkas mest som presenteras istället för att det redovisas om den totala nytta/kostnadskvoten för ett projekt (Fainstein 2010: 9). Fainsteins begrepp den

rättvisa staden handlar om en stad där offentliga investeringar och förordningar ska främja rättvisa snarare än att stödja de som redan har det tillräckligt bra (Fainstein 2010: 3). Enligt Tunström et al. (2015) är de tre viktigaste orden som karaktärisera den nutida staden och stadslivet: urbanisering, segregering och gentrifiering. Det är fler och fler människor som bor och vill bo i städer och tätorter och det finns starka tendenser till ökad gentrifiering vilket skapar och befäster den socialt segregerade staden (Tunström et al. 2015: 9).

Rättviseaspekter är något som planerare främst ställs inför när strategier för bostadsutveckling och stadsförnyelse ska utformas (Fainstein 2010: 77). Fainstein menar att vad som ska inkluderas i rättvise begreppet är svårt att säga. Hon nämner exempelvis frågan om vilken typ av bostad som ska ses som en rättighet (Fainstein 2010: 77). Tidiga bostadsreformer i USA och Europa handlade om osunda bostadsförhållanden i industristäder. Efter andra världskriget byggdes i Europa massproducerade hyreslägenheter som byggdes och förvaltades av offentliga myndigheter. I USA däremot satsades på enfamiljshus och endast till de fattigaste uppfördes allmännyttiga bostäder (Fainstein 2010: 77). USA lyckades tillhandahålla anständiga bostäder till en stor del av arbetarklassen, men det bidrog till förortens utbredning, diskriminering av minoriteter, och fick allmännyttan att ses som en sista utväg och isolerade och stigmatiserade dess låginkomsttagare (Fainstein 2010: 77).

Avindustrialiseringen och globalisering har lett till att ledarna i städer i främst USA och Västeuropa tävlar om att privata investerare ska satsa på deras städer, stadsbyggandet sker inte bara i syfte att skapa goda livsmiljöer, utan också för att göra staden mer konkurrenskraftig och "sätta den på kartan" för att locka till sig kapital och skattebetalare (Fainstein 2010: 1; Tunström et al. 2015: 11). De investeringar som sker i städerna som ofta är sådana som är till för att locka besökare och de placeras oftast där de har störst ekonomisk avkastning och inte social (Fainstein 2010: 1). Vanliga tillvägagångssätt från styrande instanser är att skapa tillväxt genom att satsa på infrastruktur, subventioner och regellättnader för byggherrar och marknadsföring av staden. Populära satsningar inkluderar shoppinggallerior, sportarenor, turistattraktioner, kluster av industrier, främja den kreativa klassen och konst. Politiker tenderar att föredra "hårda" utgifter på exempelvis byggnader och infrastruktur framför "mjuka" investeringar i humant kapital eftersom dessa blir tydligare och är genomförbara på kort sikt (Fainstein 2010: 81).

Att många större städer marknadsför sig som en plats där betydelsefulla verksamheter kan etablera sig bidrar till att det byggs attraktivt belägna bostäder för välbärgade personer, det satsas på kulturverksamheter som ska locka dessa personer, golfbanor och vacker natur är även saker som lyfts fram (Orrskog 2005: 34). Utifrån ett ekonomiskt perspektiv står stadens roll i fokus och att skapa en säljbar stad framstår enligt Tunström (2005) som målet med planeringen (Tunström 2005: 68). Vad som ofta inte frågas är för vem och varför denna tillväxt efterfrågas (Tunström 2005: 64).

Att det i rika områden finns en önskan om att staden ska växa kan vanligtvis antas som en självklarhet men vad som ofta glöms bort är vad det får för konsekvenserna för den sociala rättvisan (Fainstein 2010: 2). En önskan om ett ökat välstånd som marknadsmodeller och nyliberalism ger löfte om efterfrågas även om det bidrar till ökade orättvisor. Det har visat sig att oreglerad tillväxt berövar miljön, och främst hjälper den övre populationen och till och med ger en ökar på fattigdomen i de nedre samhällsklasserna (Fainstein 2000: 468).

Det teoretiska perspektiv som valts bygger på perspektiv som utgår från vem bostadsmässan byggs för och vad det finns för ambitioner att skapa mångfald. Ur ett socialt perspektiv undersöker denna uppsats hur bostadsmässorna belyser frågor kring rättvisa och mångfald. Ekologiska aspekter och blandstad är teman som går att koppla till stadsplaneringsideal. Det teoretiska perspektivet ska hjälpa till att visa hur bostadsmässornas syften har för påverkan på den sociala hållbarheten. Valet av bostadsmässorna Bo92, Bo01 och Bo06 förklaras i kapitel 5 där metoderna presenteras. De teman som förekommer i den teoretiska genomgången kommer sedan att ligga till grund för analysen som görs i kapitel 6.

5. METOD

I metodkapitlet beskrivs de metoder som används för insamlingen av data och analys av data i uppsatsen. Uppsatsens empiriska material bygger på intervjuer och hithörande dokument. Hur insamlingen av data har genomförts och hur data har bearbetats beskrivs i detta kapitel. Kapitlet avslutas med en beskrivning av hur analysen av det empiriska materialet genomförts.

Fallstudier

Fallstudier har valt som forskningsdesign i den här uppsatsen. Forskningsdesignens grundläggande innebörd är att skapa en utformning som kopplar samman empiriska data med undersökningens forskningsfrågor och till sist dess slutsatser (Yin 2007: 39).

Yin menar att styrkan i fallstudien ligger i möjligheten att använda sig av flera informationskällor till datainsamlingen (Yin 2007: 125). Uppsatsen bygger på data insamlad genom intervjuer samt dokumentinläsning. Jag har valt att använda mig av metoderna semistrukturerade intervjuer och kvalitativ innehållsanalys för att det är två metoder som kompletterar varandra. I uppsatsen har tre bostadsmässor studerats vilket gör det till en flerfallsdesign. Fördelen med att använda sig av en flerfallsdesign är att resultaten från flera fall kan anses vara övertygande, och då kan den övergripande studien betraktas som stark och robust (Herriot & Firestone 1983, i Yin 2007: 68). En flerfallstudie kan enligt Yin (2007) genomföras om det finns tillräckligt med resurser och tid för genomförandet (Yin 2007: 68). En fallstudie kan enligt Yin (2007) utformas som en enfallsdesign eller flerfallsdesign, vilket handlar om ifall ett eller flera fall undersöks för att besvara forskningsfrågorna (Yin 2006: 61). Det finns meningsskiljaktigheter mellan olika forskare om hur många fall en fallstudie kan innehålla Stake (1995) hävdar att fallstudier är att undersöka enheter och komplexiteten av ett enda fall i en enfallsdesign (Stake 1995: xi). Valet att studera tre bomässor bygger på en avvägning mellan tidstillgång samt att tre fall anses tillräckligt många för att ge en bredare bild och en mer övertygande bild av studien. Tre bostadsmässor har ansetts tillräckligt för att visa på en bredd och samtidigt kunna belysa de enskilda bostadsmässorna.

Merriam (1994) menar att valet att genomföra en fallstudie handlar om vad forskaren är ute efter och vilka frågor som ska besvaras (Merriam 1994: 43). Fallstudier är den metod som föredras då frågor om "hur" och "varför" ställs och då man har ringa kontroll över den situation som studeras och fokus ligger på aktuella skeenden i ett konkret socialt sammanhang. Fallstudiemetoden gör det möjligt för forskare att bibehålla helheten och det meningsfulla i verkliga händelser (Yin 2007: 17–18). Det samlade syftet med alla typer av fallstudier är att den försöker belysa ett

beslut eller en uppsättning beslut som kan handla om: varför det fattades, hur de genomfördes och vilka resultaten blev (Scramm 1971, i Yin 2007: 30).

Syftet med att göra en fallstudie är enligt Denscombe (2016) att fokusera på en eller flera förekomster av ett speciellt fenomen och på så sätt tillhandahålla en djupgående redogörelse för händelser, förhållanden, erfarenheter eller processer som kan förkomma i det specifika fallet (Denscombe 2016: 91). En fallstudie kan ses som en undersökning av en specifik företeelse, det kan exempelvis vara en händelse, en person eller en social grupp (Merriam 1994: 24). När fallen väljs ut till en fallstudie är det av betydelse att välja fall som är karaktäristiska eller representativa för andra fall. Dock är det inte troligt att ett eller enstaka fall kan verka representativa för andra men det primära syftet med fallstudier är inte att förstå andra fall (Stake 1995: 4). Bryman (2011) menar att den vanligaste betydelsen av termen "fall" är förknippat med fallstudier av en viss plats, till exempel ett bostadsområde (Bryman 2011: 74). När fallstudier används som forskningsdesign inbegriper de ofta kvalitativa metoder så som observationer eller intervjuer, vilket enligt Bryman passar bra då en detaljrik och intensiv granskning av ett fall ska genomföras (Bryman 2011: 74).

Jag har valt fallstudier som forskningsdesign då fallstudien ger möjlighet att studera flera bostadsmässor och därför kan visa på variationer och mångfald mellan olika bostadsmässor. Bostadsmässor kan ses som bra exempel på fall som kan studeras mer ingående. Bostadsmässor är ett fenomen i sig och genom att studera tre olika ger en bredare bild av vad de kan belysa för frågor.

Val av bostadsmässor

Valet av bostadsmässor inleddes med en sökning på bostadsmässor generellt. Avgränsningen gjordes till svenska bostadsmässor som arrangerats i modern tid även om ett det finns ett stort antal mässor att studera från tidigt 1900-tal. Bo01 i Malmö är en av de mest kända och väldokumenterad svenska nutida bostadsmässorna och därför valdes den ut. Den andra bostadsmässan som har valts ut är Bo92 i Örebro. Bo92 valdes ut då den var en av de större mässorna och som också slutfördes. Den sista bostadsmässan som studeras i denna uppsats är Bo06 i Tensta. Till skillnad från Bo92 och Bo01 var Bo06 ett privat initiativ. Bo06 är ett exempel på att det kan finnas en bredd i vad bostadsmässor visar upp. Till skillnad från Bo92 och Bo01 var Bo06 ett privat initiativ och visar på att en bostadsmässa kan vara något annat än det som gjort förut. En bostadsmässa kan även innebära att återanvända och förnya det som redan finns. Jag behöver alla tre bostadsmässorna för att ge en mer heltäckande bild av arenan för bostadsmässor.

Bo92

I mars 1988 ansökte Örebro kommun om att bli medlemmar i föreningen Svensk Bomässa. Önskemålet var att få arrangera en bostadsmässa i början av 1990-talet (Hjort Aronsson 1994: 3). 1989 efterlystes en arkitekttävling för det som skulle komma bli mässområdet Ladugårdsängen. Tävlningen resulterade i 64 tävlingsbidrag och vinnaren blev Arkitektlaget från Göteborg med förslaget "Överbros" (Örebro kommun 1989: 3–4). På Ladugårdsängen uppfördes en stadsdel med ekologi i stadsbebyggelse som utgångspunkt (Svensk Bostadsmässa 1992: 7).

Bo01

På Sveriges initiativ beslöt EU:s bostadsministrar 1996 att stödja en europeisk bostadsmässa med ekologiskt tema i Sverige. Malmö blev den stad som fick arrangera bostadsmässan efter att ha konkurrerat ut ett tiotal andra svenska städer (Olsson 2001: 18). Malmö stad förvärvade 1997 SAAB:s bilfabrik i Västra Hamnen, bostadsmässan beslutades att arrangeras 2001 och kallades därmed Bo01 i Västra Hamnen (Klingberg 2001: 20, Olsson 2001: 18).

Bo06

Det ursprungliga initiativet till bostadsmässan i Tensta kom från fyra boende och verksamma i Tensta: Erik Stenberg, Rachid Lestarc, Gregor Wróblewski och Björn Erdal. De ursprungliga planerna var att presentera en ny modell för upprustning av miljonprogrammets åldrande byggnadsbestånd (Tensta Bomässa 2002 u.å.: 1). Hösten 2003 beslutades det i Stockholms kommunfullmäktige att en bostadsmässa skulle arrangeras i Tensta. Stockholms markontor blev ansvariga för bostadsdelen (Lundevall 2006: 115). De ursprungliga planerna frångicks och bostadsmässan kom även att inkludera nybyggnationer men det var frågeställningarna kring miljonprogrammets bostäder som var det centrala (Johansson 2006: 112).

Insamling av datamaterial

För att ge svar på mina forskningsfrågor bygger uppsatsen på två typer av datamaterial; intervjuer och dokument. Valet att använda två olika material grundar sig i att de ger olika information rörande bostadsmässorna och svarar på olika frågor. Det textmaterial som finns om respektive bostadsmässa har till största del tagits fram i samband med att bostadsmässorna arrangerades. De ger en bild av vad initiativtagarna ser för visioner och hur bostadsmässorna ska utformas och dess syften. En del av texterna har skrivits i efterhand men främst har intervjuerna använts för att ge en bild av hur bostadsmässorna blev i efterhand. De intervjupersoner som var med vid framtagandet av bostadsmässorna har kunnat bidra till kunskap kring om det blev så som det var tänkt och hur arbetet med bostadsmässorna utvecklades. Intervjupersonerna var i några fall delaktiga och bär på så vis även på information kring respektive bostadsmässa som inte finns dokumenterat.

Intervjuer

Yin (2007) beskriver intervjuer som en av de viktigaste informationskällorna i samband med fallstudier, fallstudieintervjun har ofta en öppen karaktär där formen mer liknar ett styrt samtal (Yin 2007: 116). Intervju som metod ger enligt Byrne (2012) möjlighet för forskaren att få åtkomst till individers attityd och värderingar (Byrne 2012: 209). Intervjuer kan ses som en form av konversation mellan människor, ett sätt att få fram olika former av information med individer och grupper (Byrne 2012: 207).

Syftet med kvalitativa intervjuer är att öka informationsvärdet och skapa en grund för djupare och mer fullständiga uppfattningar om det fenomen som studeras (Holme & Solvang 1997: 101). En av styrkorna i kvalitativa intervjuer som Holme & Solvang (1997) beskriver är att undersökningssituationen liknar ett vardagligt samtal, det innebär att det är den intervjuform som har minst styrning vad gäller intervjupersonerna som istället får påverka samtalets utveckling (Holme & Solvang 1997: 99).

Kvalitativa intervjuer bygger på intervjupersonernas egna uppfattningar och synsätt. Intervjun kan styras av vad den intervjuade upplever relevant och viktigt, av den anledningen är det bra att kunna ställa frågorna i den ordningen samtalet styrs. Svaren får gärna vara detaljerade och ge så mycket information som möjligt och i kvalitativa intervjuer kan samma person intervjuas flera gånger vilket kan vara användbart om det visar sig att fler frågor behöver ställas (Bryman 2011: 413).

Enligt Cousin (2009) kan intervjuer delas in tre typer: strukturerade, semi-strukturerade samt ostrukturerade. Strukturerade intervjuer brukar innebära slutna frågor som kan kodas och kan ske via telefon, på internet eller på plats. Ostrukturerade intervjuer går att likna ett naturligt samtal där intervjuaren guidar samtalet (Cousin

2009: 71). Semi-strukturerade intervjuer kallas så för att de är uppbyggda kring ett antal ämnen i en intervjuguide. I denna typ av intervju förväntas intervjuaren ändra eller lägga till frågor beroende på hur intervjun fortlöper (Cousin 2009: 71–72; Bryman 2011: 413). Semistrukturerade intervjuer är en metod som lämpar sig för att få fram ny kunskap och samtidigt utgår från ett par få förhand utvalda teman som man vill att intervjupersonen ska reflektera över (Fontana & Frey 2002 & Gillham 2005, i Justesen & Mik-Meyer 2011: 47).

Att använda intervjuer som metod för att samla in data har jag valt för att det ger en möjlighet till att få en djupare kunskap inom ämnet samt att komplettera den data som redan finns tillgänglig i form av texter och dokument. Jag har i den här uppsatsen valt att genomföra semistrukturerade intervjuer för att kunna ändra riktningen på intervjun utifrån vad intervjupersonen har för kunskap inom ämnet. Frågorna har ändrats beroende på vem som har intervjuats på grund av att bostadsmässorna har skilt sig åt och därför behandlar olika ämnen.

Olika typer av intervjuer

Att genomföra besöksintervjuer med intervjupersonen har både för- och nackdelar. Det som underlättar att vara på samma plats är att frågor kan förklaras om det uppstår frågetecken kring frågorna, det finns möjlighet till längre intervjuer, till skillnad från intervjuer där intervjupersonen skriver ner svaren finns möjlighet att få mer utförliga svar. Nackdelar med besöksintervjuer är att det är dyrt att resa och det begränsar den geografiska spridningen, intervjuareffekten kan vara mer påtaglig, vilket påverkar hur frågorna ställs och hur intervjupersonen svarar (Phellas, Bloch & Seale 2012: 183).

Fördelen med telefonintervjuer är att det går att spara tid och pengar (Dahmström 2011: 103). Det har visat sig att skillnaden på svaren som fås via en telefonintervju jämfört med en direkt intervju är knappt märkbara och därför kan telefonintervjuer vara en lämplig metod även i kvalitativa intervjuer (Bryman 2011: 432). Vid telefonintervjuer finns möjligheten att medverka till att svaren blir av högre kvalitet och om det finns oklarheter kring frågorna kan de lösas (Dahmström 2011: 103). Telefonintervjuer kan ses som ett komplement till besöksintervjuer som har varit fallet i denna uppsats (Dahmström 2011: 105). Till skillnad från besöksintervjuer medför telefonintervjuer inte några större kostnader då inga resor behöver göras, därför kan den geografiska spridningen vara större (Phellas et al. 2012: 184). Vad som enligt Phellas et al. (2012) är nackdelarna med telefonintervjuer är att frågorna måste vara lättförståeliga och intervjun hållas kort för att inte förlora intervjupersonens intresse att medverka, det går inte heller att se uttryck och icke-verbala svar (Phellas et al. 2012: 184).

Val av intervjupersoner

Valet av intervjupersoner har utgått från att jag ville intervjua personer som på något sätt har arbetat med eller har någon koppling till de tre bostadsmässorna. Totalt har sju personer intervjuats. Till Bo92 intervjuades tre personer. Anledningen till att tre intervjupersoner med koppling till Bo92 valts ut medan endast två personer valts ut till Bo01 respektive Bo06 beror på att det funnits en mättnad i materialet kring Bo01 och Bo06 vilket har gjort att genomförandet av fler intervjuer har valts bort. Kriterierna för intervjupersonerna har varit att de har någon koppling till respektive bostadsmässa, antingen att det har arbetat med bostadsmässan eller på något annat sätt varit involverad. Personer som har direkt koppling till de respektive bomässorna så som initiativtagare, byggherrar, planarkitekter har valts ut, men även personer som skrivit artiklar och böcker om bomässorna. Personerna representerar olika yrken och åsikter. Intervjupersonernas olika kunskapsområden har bidragit till en bredd i materialet. Ingången till de utvalda intervjupersonerna har varit inläsning av textmaterial om bostadsmässorna och i detta material har de utvalda personerna förekommit genom att de har skrivit eller refererats till. Syftet har varit att välja kunskapsmässigt lämpliga intervjupersoner för undersökningen, alltså ett icke-slumpmässigt urval som enligt Bryman (2011) är exempel på ett målinriktat eller målstyrt urval. Det målstyrda urvalet går ut på att på ett strategiskt sätt välja ut enheter som kan vara; individer, organisationer, dokument med mera utifrån de forskningsfrågor som ska besvaras. Valet av intervjupersoner väljs utifrån att personerna är relevanta för undersökningens forskningsfrågor (Bryman 2011: 392). Ett sätt att komma i kontakt med relevanta intervjupersoner kan vara genom snöbolls-urval, denna process handlar om att redan utvalda personer ger förslag på andra lämpliga personer för urvalet (Bryman 2011: 196).

Design av intervjuguide

Intervjuguiden har konstruerats utifrån vilken information som redan finns och vad jag vill få reda på. En intervjuguide som används vid semistrukturerade intervjuer är mindre specifik än den som används vid en strukturerad intervju (Bryman 2011: 419). Intervjuerna har genomförts för att få en fördjupad insikt i bomässorna och frågorna har utgått ifrån det material som redan finns tillgängligt och vad som utifrån detta ansetts saknas. Intervjuguiderna har preciserats utifrån de tre bostadsmässorna och samma frågor har alltså inte ställts till de sju intervjupersonerna.

Genomförande av intervjuer

Intervjuer har genomförts med sju personer, tre med anknytning till Bo92 och två intervjuer till respektive Bo01 och Bo06. Kontakten med intervjupersonerna skedde initialt via telefonsamtal och e-mail. Fyra av intervjuerna har skett på plats i städerna Malmö, Stockholm samt Örebro. Intervjuerna genomfördes i intervjupersonernas hem respektive kontor. Resterande intervjuer skedde på telefon på grund

av kostnads- och tidsskäl. Två av intervjupersonerna bad om att innan intervjun få se intervjufrågorna och svarade skriftligt på dessa frågor innan intervjutillfället. Längden på intervjuerna har varierat mellan 30 min och 2 timmar.

En intervjuguide har förberetts innan intervjun. Några av intervjupersonerna har velat se frågorna i förväg innan intervjun och har i dessa fall även gett skriftliga svar på frågorna. I dessa fall har följdfrågor kunnat ställas vid besöksintervjun utifrån de skriftliga svar som inkommit. På grund av tidsbrist och höga kostnader för resor har några av intervjuerna skett över telefon. Alla intervjuer har spelats in för att få en så direkt återgivning som möjligt. Fördelen med att spela in är att möjligheten ges att helt koncentrera sig på intervjun utan att föra anteckningar. Jag har dock under intervjuerna även fört anteckningar då inspelningar inte helt går att förlita sig på rent tekniskt. I några fall har inte inspelningen fungerat korrekt och det insamlade materialet bygges därför på anteckningar som förts under intervjun.

Alla Intervjupersoner har godkänt att intervjuerna har spelats in. Intervjupersonerna har även gett sitt godkännande till att deras namn används i uppsatsen.

Transkribering

De intervjuer som har spelats in har genererat en mängd data i form av ljudfiler. Efter att intervjuerna genomförts har inspelningen lyssnats igenom och skrivits ner till text. Detta för att enklare kunna analysera materialet. Jag har i den här uppsatsen valt att göra en selektiv transkribering av intervjuerna. Ibland kan det visa sig att delar av en intervju inte är relevant för forskaren att använda sig av. Det finns enligt Bryman (2011) inget tvång att transkribera de delar av intervjun som inte ska användas, på så sätt kan tid sparas in då transkribering är en tidskrävande uppgift (Bryman 2011: 432). Mängden rådata som ska transkriberas beror på hur data ska användas. Om innehållet från en intervju ska användas för den faktiska informationen kan transkriberingen vara ganska selektiv (Denscombe 2016: 385). Jag har valt att utelämna det i intervjuerna som inte är användbart för analysen och för att besvara forskningsfrågorna, exempelvis vardagliga samtalsämnen.

Dokumentstudier

Data som kan vara användbar i en fallstudie kan komma från flera olika källor, Yin (2007) nämner sex källmaterial som är användbara: Personliga eller informella anteckningar, formella skriftliga källor (arkivmaterial), intervjuer, direkt observation, deltagande observation samt fysiska artefakter (Yin 2007: 109). De källor jag använder mig av i denna uppsats kommer från dokument, arkivmaterial, samt intervjuer. Skriftliga källor så som dokument är enligt Yin (2007) relevanta för fallstudier, dokumentens viktigaste roll är att styrka data och belägg som hämtats från andra källor (Yin 2007: 113). En mängd material inom olika ämnen har lästs. Ett urval har senare gjorts utifrån relevans för uppsatsens forskningsfrågor.

Arkivmaterial har studerats för skrivandet av denna uppsats. Arkivmaterialet som används i uppsatsen är inte i form av datafiler och register som Yin (2007) nämner som arkivmaterial (Yin 2007: 115). Det material som har hämtats från arkiv i den här uppsatsen har varit material från bostadsmässorna, som inte har gått att få tag på via internet eller i bibliotekens öppna samlingar. Arkivet i Örebro har besökts där material från Bo92 studerats. Även Kungliga biblioteket i Stockholm har besökts för att studera material som inte funnits tillgängligt på andra platser.

Ett urval av dokument har gjorts utifrån tillgänglighet och relevans. Det material som jag har ansett vara mest relevant har varit dokument framtagna av arrangörerna av bostadsmässorna, som exempelvis kommunala dokument, detaljplaner över områdena, mässkataloger. Eftersom det finns en så stor mängd material har inte allt varit möjligt att gå igenom. Böcker som har skrivits till respektive bostadsmässa har studerats. Det finns en stor mängd böcker skrivna om Bo01 men endast ett fåtal om Bo92 och Bo06. Artiklar ur tidskrifterna *Arkitektur*, *Arkitekten* och *Plan* har studerats. Det finns mycket material i dagspressen som jag inte har valt att ta med på grund av tidsbrist.

Analys av data

Kvalitativ innehållsanalys

Att analysera sitt material innebär att plocka isär det, vi tar isär våra intryck och observationer (Stake 1995: 71). Analysen är ett sökande efter betydelsen, en jakt efter mönster, efter enhetlighet inom vissa villkor, som vi kallar "korrespondens" (Stake 1995: 78). Syftet med att analysera sitt material är att få bättre förståelse för det genom att kunna beskriva, förklara eller tolka det som studeras (Denscombe 2016: 342). Kvalitativa data har formen av talande eller skrivna ord och visuella bilder och forskningsmetoden som används är oftast intervjuer, dokument och observationer (Denscombe 2016: 383). Beskrivningen av data kan ses som en startpunkt för forskningen som sedan efterföljs av en analys baserad på förklaring eller tolkning. Syftet med att förklara data är att söka efter belägg för samband i data. Det som vill upptäckas är hur, varför och när saker inträffar. Tolkning och förklaring inriktar sig på bakomliggande mönster och regelbundenheter, tolkande forskare betraktar analysen som en möjlighet att tillhandahålla ett förståelsesätt snarare än sanning (Denscombe 2016: 342–343).

Innehållsanalys används i flera betydelser, det kan användas som ett övergripande begrepp för disciplinen att analysera, det kan också vara en speciell analysteknik. Analystekniken innehållsanalys används speciellt när syftet är att analysera dokument och texter, antingen genom att kvantifiera eller att mer specifikt bestämma innehållet på ett systematiskt sätt utifrån på förhand bestämda kategorier (Watt

Boolsen 2007: 93). Innehållsanalys delas oftast upp i kvantitativ och kvalitativ innehållsanalys. Innehållsanalys används oftast till analyser där tillvägagångssättet utgår från att räkna eller mäta förekomsten av vissa företeelser i texter. Kvalitativ innehållsanalys syftar oftast på en textanalys där ingenting räknas eller mäts (Boréus och Bergström 2012: 50). Definitionen av innehållsanalys kan göras vidare och även inkludera analyser som avser att på ett systematiskt sätt redogöra för textinnehållet. Innehållsanalys kan tillämpas på olika sorters data, det kan vara skrift, ljud eller bilder. Skrifter kan innefatta alla former av texter till exempel: böcker, dagböcker, brev och tidningar (Denscombe 2016: 392; Watt Boolsen 2007: 53; Boréus & Bergström 2012: 50). Innehållsanalys används oftast när syftet är att analysera material antingen genom att kvantifiera eller genom att bestämma innehållet på ett systematiskt sätt med på förhand fastställda kategorier (Watt Boolsen 2007: 93).

En begränsning med innehållsanalys är att den tenderar att visa på det uttalade snarare än det som inte nämns (Boréus & Bergström 2012: 81). Den kritik som finns mot kvalitativ analys från den kvantitativa världen handlar ofta om att den är svår att kopiera på grund av att formatet är ostrukturerat. Det är svårt att generalisera från undersökningarna då de undersökta fallen oftast inte är representativa för andra än sig själva, och oftast undersöks inte ett tillräckligt stort antal (Watt Boolsen 2007: 88).

Genomförande av kvalitativ innehållsanalys

Den kvalitativa innehållsanalysen har gjorts både på texter samt intervjumaterialet. Detta för att dessa ska ses som komplement till varandra. En analys har gjorts av de sju intervjuerna och av ett urval av det insamlade textmaterialet. Det material som har analyserats är dokument som är kopplade till de tre bostadsmässorna och presenteras mer ingående i resultatkapitlet under respektive bostadsmässa.

Analysen utgår från fyra teman: mångfald, rättvisa, ekologiska aspekter och blandstad. Temana mångfald och rättvisa har valts ut från teorin kring den rättvisa staden och utgör två teman som kan kopplas till social hållbarhet. Utöver mångfald och rättvisa har ekologiska aspekter och blandstad ingått i analysen. Ekologiska aspekter och blandstad är mer kopplat till ekologisk hållbarhet som kan ses som stadsplaneringsideal.

I analysen görs en tolkning av hur de tre bostadsmässorna har förhållit sig till dessa teman utifrån både textdokument och intervjuer. Detta för att de kompletterar varandra. Intervjuerna bygger på delar av textdokumenten och kan därför ses som ett komplement till texterna. I innehållsanalysen har de bearbetade intervjuerna och textdokumenten läst och sedan sorterats utifrån de fyra utvalda temana. Nedan ges exempel på sådana ämnen som kategoriserats utifrån fyra teman.

Mångfald: Inkluderar olika inkomstgrupper, upplåtelseformer, sociala grupper.

Rättvisa: Tillgänglighet, möjlighet till boende, kostnader.

Ekologiska aspekter: Miljövänliga lösningar, gröna frågor, avfallshantering, dagvattenhantering.

Blandstad: Hur stadsdelen har byggts. Variation i bebyggelse typer, planideal, kvartersstad, lösningar för användningar.

Metoddiskussion

Att använda både intervjuer och dokumentinläsning som metoder bygger på att det finns skillnader i tillgången till material kring de olika bostadsmässorna. Bo01 är väldokumenterat i textdokument medan Bo06 inte är lika dokumenterat. Därför har intervjuer använts för att få den information som har saknats och kompletterat redan befintlig. Genom att intervjua flera personer kring respektive bostadsmässa gör det möjligt att jämföra olika personers svar och reflektioner. Vid alla typer av intervjuer finns det risk att påverka personens svar eller att ställa ledande frågor. Att få personer att ställa upp på intervjuer har inte varit något problem, men det är först efter intervjun som det visar sig hur användbart det insamlade materialet är. Det som sagts i intervjuerna bygger på intervjupersonernas egna åsikter och minnen. Att Bo92 arrangerades för 25 år sedan kan därför påverka vad intervjupersonerna minns från den tiden. Därför används metoderna som komplement till varandra. Intervjupersonerna skiljer sig åt och vissa delar med sig mer än andra, ibland byts samtalsämne och samtalet leds in på annat än vad som var tänkt.

Att gå igenom allt material är tidkrävande och det finns inte alltid möjlighet att få tag på det material som söks. Det har till viss del varit stora mängder data och det har inte funnits tid att gå igenom allt. Det material som är framtaget som information om respektive bostadsmässa, från exempelvis kommunen eller initiativtagaren ger en vinklad bild kring bostadsmässan, men genom att studera material från olika källor och komplettera med intervjuer går det att få en bredare bild.

6. RESULTAT OCH ANALYS

I det här kapitlet presenteras det empiriska materialet som har samlats in och analyserats. Analysen bygger på genomförda intervjuer och textdokument. Materialet från intervjuer och dokument används tillsammans i analysen, källorna redovisas tillsammans för att kunna visa på likheter och skillnader. Att använda källor från både intervjuer och dokument bygger på att texterna kompletteras av intervjuerna. Intervjupersonerna har i flera fall varit med och planerat och byggt bostadsmässorna och deras åsikter anses därför betydelsefulla. Analysen bygger på fyra teman som har valts ut för att representera den rättvisa staden och ideal inom stadsplanering. Dessa teman är mångfald, rättvisa, ekologiska aspekter samt blandstad.

Bo92

I mars 1988 ansökte Örebro kommun om att bli medlemmar i föreningen Svensk Bomässa med önskemålet att få arrangera en bostadsmässa i början av 1990-talet (Hjort Aronsson 1994: 3). Inför bostadsmässan arrangerades en arkitekttävling för mässområdet Ladugårdsängen. Tävlningen resulterade i 64 tävlingsbidrag och vinnaren blev Arkitektlaget från Göteborg med förslaget "Överbro" (Örebro kommun 1989: 3–4). Bidraget vann för dess "livliga och variationsrika kvartersstad samt för dess användning av sammanbindande stråk, parkrum och alléer som viktiga funktioner i en stadslik ny stadsdel." (Plan 1992: 150).

Bostadsmässan Bo92 arrangerades mellan den 26 juni och 20 augusti 1992 i den nya stadsdelen Ladugårdsängen i Örebro. Bo92 var den första bostadsmässan i Sverige som arrangerades inom ett avgränsat område. Platsen för bostadsmässan hade tidigare varit ett flygfält och den stora gräsytan blev kvar när Örebro växt men i och med bostadsmässan uppfördes där omkring 900 bostäder och 400 arbetsplatser (Svensk bostadsmässa 1992: 3). Ladugårdsängen skulle bli en helt ny stadsdel i Örebro och de ekologiska inslagen fick stort utrymme under planeringen (Hjort Aronsson 1994: 3–4).

Syftet med Bo92

I tävlingsprogrammet för Ladugårdsängen framgår det att syftet med tävlingen var att få förslag på "nya idéer och nya lösningar, gärna sådana som avviker från de konventionella" (Örebro kommun 1989: 3–4). Ladugårdsängen skulle bli ett an-

norlunda bostadsområde. Ett av bostadsmässans syften var att främja experimentbyggande (Örebro kommun 1989: 4). Vilket helt stämmer överens med de föreställningar som finns kring vad en bostadsmässa ska visa upp. I tävlingsprogrammets förutsättningar lyfts viktiga aspekter fram. Syftet var att med ny teknik kunna lyfta frågor kring resurshushållning "Morgondagens samhälle måste ha en ekologisk grundsyn" (Örebro kommun 1989: 5). Ladugårdsängen skulle byggas så att det "...attraherar människor som är olika i fråga om inkomster, familjestorlek och ålder.", en mångfald av människor efterfrågas utifrån vad som står i tävlingsprogrammet (Örebro kommun 1989: 6).

Analyserat material

Analysen bygger på intervjuer och insamlat textmaterial. Intervjuer genomfördes med Lars Edenskär som är arkitekt och arbetade som planarkitekt på Örebro kommun under Bo92. Annika von Schéele som är arkitekt och var byggherre och ägare av Athenahuset. Torbjörn Einarsson som är arkitekt och satt med i juryn för arkitekttävlingen om Ladugårdsängen. Inför arkitekttävlingen formulerades ett tävlingsprogram "Program för allmän arkitekttävling Ladugårdsängen, Örebro". I programmet finns det bakomliggande syftet presenterat och villkoren för tävlingen beskrivs. Programmet togs fram 1989 då arkitekttävlingen arrangerades. Till bostadsutställning på Ladugårdsängen gjordes en Mässkatalog "Svensk Bostadsmässa Ladugårdsängen i Örebro 26 juli-20 augusti 1992" som såldes under evenemanget. De två broschyrerna har till stor del använts till grund för analysen. Tävlingsprogrammet för arkitekttävlingen formulerades som ett dokument där målen för Ladugårdsängen presenterades. Den kan ses som en utgångspunkt för vad som skulle byggas. Mässkatalogen är däremot författad när Ladugårdsängen var nästintill färdigställt och det var klart vad den faktiska bostadsmässan skulle innehålla. I mässkatalogen presenteras de slutgiltiga idéerna som området bygger på samt ger en presentation av området. Annat material som har analyserats är olika former av tryckt material som tagits fram ur arkiv och artiklar som diskuterar bostadsmässan.

Mångfald

Mångfald är ett tema inom Bo92, i flertalet dokument nämns mångfald som något önskvärt. Mångfald ses här utifrån betydelsen att blanda olika grupper av människor. Tävlingsprogrammet uttrycker att stadsdelen "ska utformas så att social, ålders- och ekonomisk segregation motverkas." (Örebro kommun 1989: 5). I intervju-materialet blev det också synligt att det fanns en önskan om mångfald i olika benämningar. Annika von Schéele nämnde att det fanns en önskan om blandad bebyggelse och olika upplåtelseformer, som även inkluderade målet att det skulle byggas lokaler för lika många arbetsplatser som bostäder. Det målet kunde dock inte fullföljas enligt von Schéele på grund av att det inte fanns företagare som var beredda att bygga så många arbetsplatser i Ladugårdsängen. Strategin om att

blanda arbetsplatser och bostäder handlade om att få fram en social och funktionsmässigt varierad miljö (von Schéele 2016, intervju).

Vad som låg bakom önskan om en socialt varierad miljö eller att skapa mångfald nämns inte. Det fanns inga tankar om att bygga ett exklusivt område för en välbärgad grupp av människor. I intervjun med Lars Edenskär nämner han att det idag finns planer på att bygga mer exklusivt i Örebro men 1992 fanns inga sådana planer. I intervjuerna med Lars Edenskär och Annika von Schéele ges bilden av att Ladugårdsängen byggdes som ett område som skulle attrahera olika grupper av människor.

Det var inte mycket som sånt där lyx, vi var inte, det kom efter sekelskiftet att det ska vara 6 meter i tak och 40 kvadratmeter i vardagsrummet och öppna lösningar.../... Det här var mera ett rejält boende för alla (Edenskär 2016).

Det övergripande intrycket av Ladugårdsängen är att det var en stadsdel som inte skulle ge bilden av ett exklusivt bostadsområde utan snarare ett område för alla. Det exklusiva tänkandet kom senare till Örebro "man pratar om att man ska bygga ett kvarter vid Svartån och stockholmarna ska flytta hit och man ska gräva om Svartån, det ska vara jättetjusigt, så det kanske finns en målgrupp nu mera." (Edenskär 2016). Så beskriver Edenskär tankegången i Örebro idag som skiljer sig från den målgrupp som fanns 1992. Lågkonjunkturen hade stor påverkan på byggandet under den här perioden.

Det önskemål som fanns i tävlingsprogrammet om att göra något utanför det konventionella följdes upp i Athenahuset. Vars initiativtagare var en kvinnogrupp bestående av bland annat Annika von Schéele. Kvinnogruppens syfte var "att bygga på kvinnors villkor" som ett socialt experiment (von Schéele 2016, intervju). Athenahuset fick mycket uppmärksamhet och utförandet såg som nytt.

Vi gjorde det som alla skulle göra som grundläggande kvaliteter. Det intressanta är att det blev så uppseendeväckande! Vi kunde presentera en sida text för besökarna med ca 450 egenskaper som var annorlunda, men som egentligen var självklara krav.../... Vi gjorde det som vi som kvinnliga bygg- och bostadsforskare och kvinnliga arkitekter skrivit, talat och tjatat om i decennier (von Schéele 2016, intervju).

Önskan om att visa på något nytt syns tydligt inom Bo92 och Athenahuset är ett bra exempel. De fullföljde sina åtaganden trots den ekonomiska kris som rådde. Inom Bo92 märktes krisen i och med att flera lägenheter stod tomma och flera bostadsföretag gick in konkurs under byggperioden. Vad von Schéele även nämner som intressant var att det blev billigare att bygga så som gjordes i Athenahuset. "Det var det basala som kvinnor ville ha som var den byggda poängen och även resulterade i den ekonomiska hållbarhet som gjorde att just Athenaprojektet som företagande inte gick i konkurs" (von Schéele 2016, intervju).

Ja alla mässorna är ekonomiska katastrofer, det ligger i mässbegreppet. Det, att bygga jättemycket på liten plats samtidigt och med en sån stenhård slutbesiktning och färdigställandedag är korkat.../... Det är ekonomiskt korkat men kvalitetsmässigt så har det ju varit väldigt intressant (von Schéele 2016, intervju).

Det finns ett engagemang utöver det normala menar von Schéele när det handlar om bostadsmässor (von Schéele 2016, intervju). Den ekonomiska osäkerheten kan ha bidragit till att det var de större byggföretagen som lyckades slutföra sina byggprojekt. Att enbart låta några få företag bygga kan bidra till en enformighet i det uppförda bostäderna. Den ekonomiska krisen ger en bild av att det fanns möjlighet för andra grupper i samhället av att bosätta sig i Ladugårdsängen än de som var tänkta från början. De ekonomiska vinningar som Fainstein (2000: 468) talar om var inte så uppenbara. Det viktigaste var att överhuvudtaget få bostäderna uthyrda eller sålda. Det var enligt von Schéele svårt att få lägenheterna i Athenahusen uthyrda men att de hade det lättare än andra fastighetsägare. De som arbetade med Athenahusen märkte att det fanns en efterfrågan från grupper som de inte hade förväntat sig från början. Von Scheele som var uthyrningsansvarig för Athenahusen blev uppsökt av utsatta grupper som behövde lägenheter. Som forskare ville hon att uthyrningen skulle spegla samhällets sammansättning.

20 % sånt finns det i Sverige, då ska vi ha 20%, 20% psykiskt sjuka, kriminella, flyktingar eller nyanlända. Allt det hade vi samma procent som det fanns i stan för då kunde det vara schysst för dem. Skulle alla göra likadant skulle det inte vara något problem så då gjorde vi det (von Schéele 2016, intervju).

von Schéeles arbetssätt för att bidra i högsta mån till mångfald av olika grupper av människor. Men kan även ses bidra till rättvisa för grupper som är utsatta i samhället. Att fördelningen av bostäderna gynnade en så stor del av en utsatt grupp var inget väntat från början men hade kunnat följa Fainsteins uppmaning om att det är de fördelarna för utsatta grupper som ska lyftas fram (Fainstein 2010: 9).

En stor grupp som bosatte sig i Athenahusen var dövstumma och även hörselskadade. I Örebro finns en specialskola för döva och de hittade det här huset och tipsade varandra (von Schéele 2016, intervju). Anledningen till att Athenahusen lockade till sig just döva var att de tilltalades av lägenheternas planlösning som inte hade någon överhörning mellan lägenheterna (von Schéele 2016, intervju). Mångfald kan på så sätt kopplas till rättvisa. Det byggdes lägenheter som skulle passa olika grupper vilket bidrog till en mångfald av lägenheter för de som behövde anpassade boenden.

Intervjumaterialet visar på mångfaldens betydelse för att skapa möten mellan olika människor. Ladugårdsängen bestod inte enbart av flerbostadshus utan det fanns även villor. Arkitekten Bengt Hidemark ritade två villor på över 200 kvadratmeter

(Oldin 1992: 86–89). Villaområdet bidrog till mångfalden av upplåtelseformer och bostadsstorlekar men det är oklart hur det gick att sälja dessa hus med tanke på den ekonomiska situation som tidigare beskrivits. Priset på dessa villor bidrog sannolikt även till en blandning av människor med olika inkomst i Ladugårdsängen.

Enligt Fainstein (2010) blir ofta områden som ska bidra till mångfald anklagade för att inte vara autentiska eller på riktigt (Fainstein 2010: 71). Mångfalden ska tillkomma på ett naturligt sätt och Tunström (2009) menar att det inte går att planera för mångfald. Utifrån Bo92 så visar det sig att mångfald inte går att planera för i den bemärkelsen att det är svårt att veta vem som kommer att befolka ett område. Det finns ingen riktig bakgrund till varför Örebro kommun efterfrågade mångfald av olika grupper av människor. Däremot finns tydligare orsaker till varför en blandning av bostäder och verksamheter önskades då stadsdelen skulle bli levande. Fainstein (2005) menar att anledningarna till att planera för mångfald är att det kan bidra till att attrahera kapital och uppmuntra innovationer (Fainstein 2005: 4). Att attrahera kapital var möjligtvis inte anledningen till att Ladugårdsängen uppfördes då det fanns en annan målgrupp. Ladugårdsängen var enligt von Schéele tänkt som ett område för barnfamiljer. ”De har ju barnbidrag, bostadsbidrag och allting och det är en säker grupp” (von Schéele 2016, intervju). Men ur ett marknadsföringssyfte är bostadsmässorna ett bra sätt att få uppmärksamhet. Enligt von Schéele (2016) är det som skiljer bomässor från ”vanliga” områden att bomässorna har styrts av en elit av personer inom kommuner och företag, och på så sätt har det byggda fått stor uppmärksamhet (von Schéele 2016, intervju).

Rättvisa

Rättvisa kan ses som ett tema som kan visa sig i vad som byggs och vem det byggs för. Rättvisa kan ses i allt från att få deltaga i medborgardiskussioner till att få tillgång till ett anpassat boende.

Ladugårdsängen som stadsdel skall byggas upp så att den attraherar människor som är olika i fråga om inkomster, familjestorlek och ålder. Målet är att olika bostadskonsumeters önskemål blir tillgodosedda och att stadsdelen utformas så att kontakt och gemenskap främjas (Örebro kommun 1989: 6).

Att nybyggda områden ska ha bostäder för låginkomsttagare är en av Fainsteins ståndpunkter (Forsell 2012: 63). Ladugårdsängen visade upp en blandning av olika boendeformer som bidrog till en variation i boendekostnader som möjliggör för olika grupper att bosätta sig i samma område. Att bygga för olika inkomster har länge varit ett mål inom bostadsbyggandet men som under 1990-talet blev mindre synligt i och med avskaffandet av bostadssubventioner (Nylander 2013: 255). Det finns inget som tyder på att Ladugårdsängen påverkades av detta. Snarare ger resultatet en bild av en ambition att kunna bidra till att alla får samma möjligheter. I

tävlingsprogrammet går att läsa "I allt för många år har planeringen utgått från genomsnittsfamiljen och då särskilt "kärnfamiljen" som består av två vuxna och två barn." (Örebro kommun 1989: 6).

Fainstein (2010) menar att det finns de som tycker att beslutsfattare bidrar till att öka ojämlikheterna för bland annat låginkomsttagare och kvinnor (Fainstein 2010: 3). Rättvisa på kan på så vis handla om att det byggs bostäder som en stor del människor har möjlighet att bosätta sig i. Fainstein (2010) uppmärksammar frågan kring vad för typ av bostad som ska anses vara en rättighet och menar att boenden som är menade för vissa grupper kan bidra till isolerande och stigmatiserande av låginkomsttagare (Fainstein 2010: 77). Ladugårdsängen marknadsförde sig varken som ett område för låg- eller höginkomsttagare och bidrog därför inte till att exkludera någon från att ses sig höra hemma i det området. Att invigningen av Ladugårdsängen sammanföll med en lågkonjunktur var inget som var planerat men det bidrog till att även de med lägre inkomster fick möjlighet att bosätta sig i området.

Boendedemokrati var ett socialt mål "att de boende får möjlighet att påverka sin miljö och sina gemensamma intressen." (Örebro kommun 1989: 5). Edenskär (2016) ger bilden av att det fanns tankar kring att involvera de boende i utformningen av Ladugårdsängen. Han menar att det så fort det blev klart att flyget skulle flyttas blev de medborgarna som hade planer på att flytta till området involverade i studiecirkel, medborgarsamråd och brukargrupper om områdets utveckling (Edenskär 2016, intervju). Hur mycket de boende i slutänden kunde påverka eller hur många av deras idéer som blev realitet är oklart men medborgardeltagande är ett sätt att bidra till rättvisa.

Det är tydligt i tävlingsprogrammet för Bo92 att frågor som rör service och sociala aspekter var av betydelse. I tävlingsprogrammet ges bilden av att sociala frågor var av stor betydelse och inte lika mycket uppmärksamhet ges det ekonomiska perspektivet så som Fainstein (2000) menar att policydokument ofta är utformade (Fainstein 2000: 468). Det finns en uppfattning om att en önskan om ekonomisk tillväxt påverkar det som byggs i städerna. Orrskog (2005) menar att många städer marknadsför sig för att attrahera betydelsefulla verksamheter att etablera sig vilket i sin tur leder till att det byggs bostäder i attraktiva lägen för välbärgade personer (Orrskog 2005: 34). Edenskär (2016) menar att bostadsmässor alltid har varit ett sätt att bygga ett varumärke "mässor är väl alltid ett sätt att bygga "varumärket"" (Edenskär 2016, intervju). Bo92 visar på att även om bostadsmässan var ett sätt att visa upp Örebro så bidrog det inte till att bostäderna var riktade till en välbärgad grupp människor.

Kvinnogruppen som byggde Athenahuset utgick från några nyckelkvaliteter som skulle underlätta särskilt kvinnors vardag och samtidigt vända sig till olika bestämda grupper bostadssökande som var; äldre, funktionshindrade, kvinnor och småbarnsfamiljer (von Schéele 2016, intervju). Athenahuset uppfördes utifrån olika specialkvaliteter, för olika grupper fanns olika kvaliteter. För att underlätta för exempelvis

de med allergier fanns en hel A4 sida med olika ståndpunkter som exempelvis att det skulle vara lätt att städa och god ventilation, det fanns beskrivet hur detta skulle implementeras i badrummet, på gården och underhållet. Kvaliteterna var uppdaterade för äldre, barnfamiljer och för allergiker och för andra funktionshinder (von Schéele 2016, intervju). Dessa sätt att underlätta för olika grupper av människor bidrar till att öka möjligheterna för olika boende att hitta en bostad som är anpassad utifrån deras behov.

Ekologiska aspekter

Det ekologiska temat fick stort utrymme inom Bo92 och många av de lösningar som testade på Ladugårdsängen hade ekologiska inslag.

Morgondagens samhälle måste ha en ekologisk grundsyn. Att hushålla med natur- och energiresurser blir ofrånkomligt. I denna strävan kan bl a ny teknik vara en lösning på de problem vi ännu ej lärt oss bemästra. Sophanteringen är ett typexempel. Att sortera soporna vid källan (lägenheten) och den vidare hanteringen och återanvändningen bör rimligen ställa särskilda krav på bl a lägenhetens och områdets utformning (Örebro kommun 1989: 5).

Mässkatalogen ger bilden av att det som görs för att lösa problem med påfrestningar på vår jord inte räcker till. För att göra någon skillnad krävs att nya lösningar prövas och de ska vara ekologiska. Vilket tema en bostadsmässa har beror på vad som ligger i tiden gällande frågor kring byggande. "Nu gäller det att tänka och handla logiskt i stor skala – ekologiskt." (Svensk Bostadsmässa 1992: 31).

Ladugårdsängen var ett experimentområde för hållbart och miljövänligt byggande och boende. Det krävdes att en byggherre kunde presentera ett intressant experiment inom bostadsmässans tema för att få en byggrätt vilket ledde till att alla byggherrar hade ekologiska och miljövänliga delexperiment i sina projekt (von Schéele 2016, intervju). Bostadsmässor innefattar den experimentella delen av byggande och att det handlade om att bygga en bostadsmässa gjorde att byggherrarna jobbade lite extra med vad som låg i tiden. "Det var i tiderna då – ekologisk byggande" (von Schéele 2016, intervju).

De miljövänliga lösningar som får mest utrymme i de insamlade dokumenten och intervjuerna är avfall, sophantering och dagvattenhantering. Den metoden för omhändertagande av regnvatten som användes på Ladugårdsängen var första gången som den metoden användes i en hel stadsdel (Svensk Bostadsmässa 1992: 31).

Bostadsområden på 90-talet måste få en sophantering som utformas på ett miljövänligt och resursbevarande sätt. Källsortering är ett måste och skapar förutsättningar för långtgående återvinning. Möjligheter till kompostering av det organiska hushållsavfallet måste också skapas (Örebro kommun, Kommunstyrelsen 1989 i Hjort Aronsson 1994: 4).

Edenskar (2016) nämner att i ett kvarter användes ett sopsugssystem. Men han ger också bilden av att det kanske inte var så genomtänkt. Det fanns ingen sopbil för det ändamålet i Örebro så lösningen blev att en sopbil från Linköping fick åka till Örebro för att ta hand om soporna (Edenskar 2016, intervju). Ur ett ekologiskt perspektiv kan det låta motsägelsefullt att köra från Linköping med en sopbil då det framhävs som viktigt att bostadsområden ska ha en sophantering som utformas på ett miljövänligt och resursbevarande sätt. Men ur ett experimentperspektiv kan det ses som ett sätt att få möjlighet att testa och utvärdera nya lösningar. Ibland är det inte huvudsaken att ett experiment fungerar till hundra procent utan att det i alla fall gjorts ett försök. Alla satsningar på Bo92 hade möjligen inte det utfallet som man hade hoppats. Att det ändå gjordes ett försök beskriver Edenskar "Vi var ju föregångare på mycket tycker jag, både, det var rätt så avancerat med de här sorteringarna och kompostering, man gjorde ett allvarligt och storskaligt försök i alla fall." (Edenskar 2016, intervju). I några lägenheter installerades det snålspolande toaletter men ganska snabbt kom klagomål från de boende om dålig lukt och det övervägdes att övergå till ett konventionellt system (Hjort Aronsson 1994: 47). Det faktum att toaletterna provades visar på den vilja som fanns att testa på nya saker. Vissa gånger visade det sig att de miljövänligare alternativen inte alltid fungerade så bra som önskat.

De ekologiska satsningar som gjort inom Bo92 kan kopplas till vad Butters (2002) kallar för de materiella aspekterna av ekologi. Han menar att ekologiskt byggande oftast förknippas med sopor och återvinning och det var den typ av åtgärder som framhölls mest inom Bo92 (Butters 2002: 26). Enligt Tunström et al. (2015) har hållbarhetsbegreppet i Sverige främst kommit att handla om ekologisk hållbarhet (Tunström et al. 2015: 41). Kopplingen mellan social och ekologisk hållbarhet som förespråkas av Tunström et al. ligger ganska nära de satsningar som gjordes både inom social och ekologisk hållbarhet inom Bo92.

En studie som har gjorts av Christina Hjort Aronsson (1994) om Ladugårdsängen visar att vid byggandet av Ladugårdsängen var både större och mindre byggherrar inblandade. Studien visade att byggherrarna hade olika syn på det ekologiska byggandet. Detta berodde dels på egna synsätt och hur mycket resurser de ville lägga ner på en ekologisk lösning, samt hur stor tilltro de hade till de som hanterade avfall vid denna tid (Hjort Aronsson 1994: 47).

Det visade sig enligt Hjort Aronsson (1994) att det var de större byggföretagen HSB och Riksbyggen som satsade mest på källsortering och kompostering men de tyckte också att det var upp till de boende att ta egna initiativ om de var intresserade. Bland de mindre byggherrarna såg möjligheterna till källsortering och kompostering annorlunda ut (Hjort Aronsson 1994: 49).

Hustillverkaren Boro fick ansvar för den del av bostadsmässan där småhus visades upp. Boro bildade inför Bo92 ett vetenskapligt råd bestående av en grupp kända

forskare (Svensk bostadsmässa 1992: 8). Genom att tillämpa olika lösningar skulle arkitekterna Bengt Hidemark och John Sjöström åstadkommas vackra, energisnåla och sunda hus (Oldin 1992: 10, 56). Många olika energisystem användes i de olika husen som kunde studeras och utvärderas (Oldin 1992: 58). Det fanns ett stort engagemang för att visa upp dessa nya idéer som var målet med bostadsmässan.

Nu har det gått 24 år sedan Bo92 arrangerades och enligt Edenskär (2016) känns det nu lite inbott, träden har växt till sig så att det grönskar när det blir sommar. Han beskriver området från början som väldigt sterilt "det var ju en leråker och är en leråker." (Edenskär 2016, intervju). Det gjordes satsningar på dagvattenhanteringen som beskrevs som en av de miljövänliga lösningarna inom området. Hanteringen av dagvatten beskrivs som ett sätt att lösa miljöproblemet med att föroreningar rinner ut i vattendragen. Dagvattenhanteringen kan även varit ett försök att lösa problematiken kring att området blev en leråker.

Blandstad

I tävlingsprogrammet för Ladugårdsängen framhölls att intresset för att bo stadslikt i centrala delar av Örebro hade ökat de senaste åren. Därför fanns en önskan att tävlingsförslagen skulle innehålla en "stadslik" bebyggelse. Den typ av stad som efterfrågas beskrivs i tävlingsprogrammet på följande sätt:

Det som kännetecknar en stad är bl a variation och mångfald. Att hushöjderna varierar är utomordentligt viktigt med tanke på det flacka landskapet. Att ha olika hustyper och/ eller bebyggelsetäthet kan vara ett annat sätt att framhäva variationen. Mångfalden är en annan del av stadens charm. Den kan uppnås genom olika fasader – material, färger, insprängda grönytor m m. (Örebro kommun 1989: 5).

Blandad bebyggelse är ett uttalat mål som enligt tävlingsprogrammet kan uppnås genom olika lägenhetsstorlekar, upplåtelseformer, hustyper och flexibla lägenhetslösningar (Örebro kommun 1989: 6). Edenskär (2016) beskriver tävlingsprogrammet på följande vis: "Tävlingsprogrammet andades stadsmässighet, med inblandning av lokaler, byggnader i kvartersgräns med entréer mot gata och gård. Man skulle nu kunna kliva direkt ut i stadens anonymitet." (Edenskär 2016, intervju).

Ladugårdsängen kunde enligt tävlingsprogrammet få ett högt utnyttjande på grund av dess närhet till rekreation för de boende. I närheten av Ladugårdsängen finns tillgång till bad- och rekreationsanläggningar, golfbana, badminton- och tennishallar, lantgård och strövområden (Örebro kommun 1989: 5).

Einarsson (1990) beskriver Ladugårdsängen som en stadsdel som "till skillnad från andra tidigare bostadsområden förenar stadsmässighet med ekologisk grundsyn, integrerade bostäder och arbetsplatser" (Einarsson 1990: 32). Den stadsmässighet

som efterfrågas kännetecknas av att "bebyggelsen är ordnad i ett oregelbundet rutnätsmönster med kvarter och gator. Var man än bor så har man nära till parken – aldrig mer än ett kvarter emellan.". Husens placering utmed stadsdelens lokalgator skulle utformas så att en blandning av olika funktioner i husen skulle vara möjligt (Edenskar 1990: 5–6). "För att Ladugårdsängen skall kunna bli en levande stadsdel och inte få karaktär av "sovstad" måste den förses med service och kompletteras med arbetsplatser." (Örebro kommun 1989: 6). Hogdal & Hultin (1992) menar att Ladugårdsängen är en perifer kvartersstad och att bottenvåningarna i husen på grund av det inte inrymmer "allmänna trevligheter." (Hogdal & Hultin 1992: 30). Einarsson (2016) delar inte Hogdal och Hultins åsikter om att Ladugårdsängen ligger perifert och långt från centrum. Även Edenskar (2016) har tankar kring lokalerna i bottenplan, han menar att i Ladugårdsängen byggdes många lokaler men på grund av det ekonomiska läget var det mycket nedläggningar och företag flyttade till bättre lägen. Vidare menar han att Ladugårdsängen inte var "världens bästa läge i stan om man vill synas" men han är ändå förvånad över att så mycket lokaler finns kvar och att det kanske lever upp när det byggs ännu mer och det blir mer underlag (Edenskar 2016, intervju). Om lokalerna står tomma på grund av att det inte finns tillräckligt med underlag för att driva verksamheter påverkas de som inte har möjlighet att röra sig runt om i stan.

En av blandstadens främsta kvaliteter är att den är befolkad dygnet runt (Boverket 2005: 5). Därför är det viktigt att ha arbetsplatser inom området som gör att det är befolkat dagtid. Enligt von Schéele (2016) var förhoppningen att det skulle byggas lokaler för lika många arbetsplatser/arbetstillfällen som bostäder men det fullföljdes inte på grund av att det inte fanns företagare som var beredda att bygga så många arbetsplatser på Ladugårdsängen. Blandningen av arbetsplatser och bostäder, av olika slags byggherrar som byggde olika hustyper var strategin för att få fram en socialt och funktionsmässigt varierad miljö (von Schéele 2016, intervju).

Att bygga blandstad är enligt Holmqvist (2009) ett sätt att komma ifrån en uppdelning av olika samhällsklasser i olika områden, genom att ha ett blandat boende kan segregationen minska och integration främjas (Holmqvist 2009: 26, 88). Blandstadens ideal utgår från en modell där innerstadens kvaliteter efterfrågas (Boverket 2005: 5). Husen ska vara av olika upplåtelseformer och av många olika typer står det i planbeskrivningen till detaljplanen för Ladugårdsängen. I detaljplanen uppges att lägenhetsfördelningen bör vara fördelad så att snittet för hela området blir 35 procent 2 rum och kök, 30 procent 3 rum och kök samt 35 procent 4 rum och kök eller större (Edenskar 1990: 6). Detaljplanen pekar även på blandningen av olika typer av hus, det skulle finnas lamellhus, punkthus, flerbostadshus, tvåvånings radhus och andra småhus. Husen skulle ligga med fasaden i tomtgräns mot gatemark, eller så skulle det finnas murar eller plank mot gatan, detta för att markera skillnaden mellan gata och gård (Edenskar 1990: 6). Skillnaden mellan offentligt och privat blir tydligare och det blir tydligare gränser om vem som får vistas var.

De två temana blandstad och mångfald går lätt in i varandra men blandstad innefattar först och främst den fysiska utformningen. Fainsteins (2005) syn på mångfald är att den i sitt enklaste slag handlar om byggnadstyper, blandningen mellan låg- och höghus och olika arkitekturstilar (Fainstein 2005: 9). Det är denna typ av fysisk mångfald som beskrivs i tävlingsprogrammet och som kännetecknar den stadsmässighet som eftersträvas. Stadsbebyggelse kännetecknas exempelvis av variation och mångfald, varierande hushöjder, olika hustyper och/eller bebyggelsetäthet kan vara ett annat sätt att framhäva variationen. Mångfald anges som en annan del av stadens charm som kan uppnås genom olika fasader – material, färger och insprängda grönytor (Örebro kommun 1989: 5). Den fysiska mångfalden sägs enligt tävlingsprogrammet även kunna skapas genom att vissa ytor sparas för framtida exploatering, på det sättet kan området få olika karaktär då varje tidsepok har sin stadsbyggnadskaraktär (Örebro kommun 1989: 5).

Ladugårdsängen skulle byggas som en kvartersstad. Men det är inte alla som håller med om denna beskrivning av Ladugårdsängen som kvartersstad. Einarsson (1990) menar att det inom tävlingen framkom bra exempel på kvartersstadens inbyggda möjligheter till starka och meningsfulla parkrum. De välformade kvarteren ger också välformade gaturum och parksekvenser. En nyhet som lanserades på Bo92 var parkeringsallén, där bilarna parkeras mellan alléträden. Allén och gatan får en dubbel uppgift. När bilarna är borta finns en vacker allégata istället för en öde parkeringsplats (Nylander 2013:263). Genom denna lösning fick parkeringen två användningsområden och bidrog med att tillföra grönska i området.

Vinnare av arkitekttävlingen var förslaget "Överbro", förslaget vann för dess "livliga och variationsrika kvartersstad samt för dess användning av sammanbindande stråk, parkrum och alléer som viktiga funktioner i en stadslik ny stadsdel." (Plan 1992: 150). I slutändan gjordes en sammanslagning med förslagen "Blue and green". Torbjörn Einarsson som satt med i juryn under arkitekttävlingen menar att "det fanns en viss klåfingrighet inte bara för oss som jury som försökte foga samman två viktiga förslag där, utan tycker jag också att det var en klåfingrighet från några på stadsbyggnadskontoret som skulle ta bort opraktiska saker." (Einarsson 2016, intervju). Han fortsätter med att det då blev mycket mer tamt och det blev inte tillräckligt bra länkat in mot stadens stadsväv. Han menar att det hade krävts en del ändringar men att man från stadsbyggnadskontorets sida tyckte att det blev för svårt (Einarsson 2016, intervju).

I Örebro pågår just nu utbyggnaden av Södra Ladugårdsängen. Enligt kommunen ska Södra Ladugårdsängen till ytan vara en spegling av det redan befintliga Ladugårdsängen som uppfördes till Bo92. Mellan Södra Ladugårdsängen och det befintliga Ladugårdsängen finns parken Hagen som en grön länk mellan områdena (Örebro kommun 2016).

Bo01

På Sveriges initiativ beslöt EU:s bostadsministrar 1996 att stödja en europeisk bostadsmässa med ekologiskt tema i Sverige. Malmö blev den stad som fick arrangera bostadsmässan efter att ha konkurrerat ut ett tiotal andra svenska städer. Det första förslaget var att förlägga Bo2000 till Ön i Limhamn. Ön var vid det här tillfället det mest centrala och kustnära läge som var disponibelt (Olsson 2001: 18). Men förutsättningarna förändrades och bostadsmässan förlades istället till Västra Hamnen i Malmö.

Syftet med Bo01

Syftet med Bo01 var att bidra till diskussionen kring hur vi vill leva i framtidens stad (Dalman et al. 2001: 6). Temat för Bo01 var *”Bo01 – Framtidsstaden i det ekologiskt hållbara IT- och välfärdssamhället.”* vilket var helt i linje med samhällsdebatten vid 1990-talets mitt (Friberg et al. 2001: 4; Larsson & Wallström 2005: 41). Omställningen till ekologisk hållbarhet står i fokus men hållbarheten skulle även ses utifrån olika synvinklar. Dessa är ekologisk hållbarhet, social hållbarhet, teknisk hållbarhet och mänsklig hållbarhet (Dalman et al. 2001: 6–8).

Analyserat material

Analysen bygger på empiriska material från intervjuer och textmaterial. Intervjuer har genomförts med Katarina Rundgren, arkitekt verksam i Malmö och har skrivit om Bo01 och Eva Dalman, områdesarkitekt för Bo01 och delaktig i flertalet böcker och dokument om Bo01. Det textmaterial som analyserats är bland annat Mässkatalogen *”Bo01 Framtidsstaden Mässkatalog”*, Miljösatsningarna på Bo01, Utvärderingar, intervjuer, och flertalet böcker med samlade artiklar av olika författare. Tidningsartiklar och intervjuer främst i tidskriften *Arkitektur*.

Mångfald

Den samlade uppfattningen är att Bo01 var tänkt som ett exklusivt bostadsområde. Ilmar Reepalu som var kommunalråd i Malmö under uppbyggnaden av Bo01 menar att många har kritiserat den exklusiva placeringen vid havet och menat att den stärker den ekonomiska segregationen i Malmö. *”Att staden får en gräddhylla i förnäm avskildhet.”* (Reepalu 2001: 15). Reepalu menar att första etappen Bo01 var en medveten satsning på exklusivitet. Fortsatt menar han att Bo01 var ett bostadsområde som skulle kunna locka höginkomsttagare till Malmö och att det skulle stärka staden. Bostäderna inom Bo01 blev dyra på grund av att de var dyra att producera, det berodde bland annat på de kostnader som tillkom i och med satsningarna på miljöteknik och hållbara lösningar (Reepalu 2001: 15). *”Inte alltför överraskande*

var höginkomsttagare i åldern 55+ mässans målgrupp.” (Rundgren 2011: 35). I intervjun med Katarina Rundgren nämnde hon att Bo01 var tänkt som ett bostadsområde för en grupp människor som tidigare inte haft ett så stort utbud att välja på i Malmö.

Det var kanske en tanke om att man ville nå, ville erbjuda en grupp som inte hade så mycket att välja på i Malmö om man nu hade lite mer pengar. Villasäljare till exempel, då fanns det ju typ Ribersborgsstranden sen fanns det kanske i centrum lite, men det fanns inte så mycket annat (Rundgren 2016, intervju).

Även Eva Dalman nämnde i intervjun med henne att det inte fanns så många lägen att välja att bo på i Malmö när man sålt villan (Dalman 2016, intervju). En villasäljare hade enligt Rundgren (2016) att välja på Ribersborgsstranden och lite i centrum, men annars fanns det inte mycket att välja på. Hon menar att det inför Bo01 redan fanns en vision om vilket typ av område som önskades ”det fanns ju många andra waterfront projekt som de så klart sneglade på” (Rundgren 2016, intervju).

Även om mässans målgrupp var 55+ som precis sålt sin villa så visade det sig att det inte var den gruppen som initialt bosatte sig i Bo01. Rundgren (2016) berättar om en grupp ”early adapters” som inte inkluderade de som var 55 plus utan att det var många barnfamiljer som var de första att flytta in. Men även par utan barn. Det är personer som är lite mer öppna för nyheter, eller modigare som flyttat till Bo01 (Rundgren 2016, intervju; Dalman 2016, intervju). Enligt Rundgren (2016) var det är inte ”super super medelssvensson” men hon upplevde ändå en liten blandning. Vidare menar hon att det tog ett tag innan Bo01 blev så pass dyrt att det fanns möjligheter att få till en mångfald av människor (Rundgren 2016, intervju). Att statusen från början inte var så hög berättar Eva Dalman när hon intervjuas, det var inte så att bo i Västra Hamnen var något var något att skryta med (Dalman 2016, intervju).

Det tycker jag är intressant för när bostadsföretag gör plantankar om områden så är ju marknadsavdelningen väldigt viktig.../... det är ett väldigt fokus på deras tankar på vem kommer bo här, vad gillar dem, och vad lockar dem (Rundgren 2016, intervju).

Rundgren menar därför att man måste vara lite mer ödmjuk kring att ett boende ska passa fler och kunna attrahera olika människor (Rundgren 2016, intervju). Bilden av vem Bo01 var tänkt för känns enad kring den exklusiva inriktningen därför är intressant är att det enligt Dalman & Sandstedt (2005) bland planerarna på Malmö stad fanns en vision om att Bo01 skulle bli ett lokalsamhälle präglad av ekonomisk och etnisk social mångfald. Detta skulle förverkligas genom att ha boenden för äldre, stora familjer, kollektivboende, för hantverkskunniga och för mindre bemedlade (Dalman & Sandstedt 2005: 76). Den här mångfalden som efterfrågas känns gå emot den vision som nämns av Ilmar Reepalu. Visionen om ekonomisk

mångfald känns avlägsen då det både i texter och intervjuer ges en bild av att Bo01 var ett exklusivt bostadsområde för en välbärgad grupp människor.

Rundgren (2016) nämner att även MKB som är Malmös allmännyttiga bostadsföretag byggde lägenheter inom Bo01. Hon menar att hyrorna där var jättehöga ”i de här riktiga profilprojekten var det ju klart inga billiga lägenheter” (Rundgren 2016, intervju). Fortsatt menar hon att även de företag som vanligtvis inte brukar förknippas med att bygga exklusiva bostäder såsom HSB byggde lyxigare bostäder inom Bo01. ”Ändå var det bara ekparkett, som standard är det espressokökare i alla kök, och det är små glasmosaik” (Rundgren 2016, intervju). Hon menar att det sådant som inte behövs i alla lägenheter. Att bygga med hög standard ska inte bara ses som något negativt. Att satsa på kvalitet i materialvalet har visat sig mer hållbart i längden som setts i HSB:s tidiga bostadsbyggande (Nylander 2013: 46). Däremot kan det vara svårt att rättfärdiga en allt för hög standard som exempelvis espressokökare.

Enligt Dalman et al. (2001) var målet att skapa hållbara miljöer som var tillräckligt intressanta för att de skulle locka malmöbor från andra stadsdelar och inte bara de som bor inom Bo01-området (Dalman et al. 2001: 37). Några av de satsningar som gjorts i Västra Hamnen som bidragit till att människor från andra stadsdelar är badet och skateparken (Dalman 2016, intervju). Det är viktigt att det görs satsningar som gör att exempelvis ungdomar från andra områden besöker badet och skateparken och kan mötas oavsett varifrån de kommer. Tunström (2009) menar att det är viktigt att stadens centrala rum ska fungera som mötesplatser för människor från andra områden och inte bara de som bor där (Tunström 2009: 111).

Att det finns ett antal fungerande verksamheter och magneter i Västra Hamnen bidrar till att det blir en blandning av människor, eller att fler känner att det även är deras stadsdel att visas i menar Rundgren (2016). Bo01 var en viktig pusselbit för staden och att det upplevs som att det är många tar sig dit eller känner sig nyfikna på och rör sig i området är önskvärt. I och med utbyggnaden av Västra Hamnen har man bundit ihop staden och hela Ribersborgsstranden till något slags kontinuerlig promenadområde (Rundgren 2016, intervju).

Rättvisa

Rättvisan inom Bo01 utmärker sig på några olika sätt. Det som tydligast kan kopplas till rättvisa är den exklusiva inriktning som utmärker Bo01. De dyra bostäderna utesluter mindre bemedlade grupperns möjlighet att kunna bosätta sig i dessa bostäder. Bo01 fick en stämpel på sig att vara ett exklusivt område som nämnts tidigare ”Rykttet säger att Västra Hamnen är för de rika.” (Dalman & Sandstedt 2005: 73). I Mässkatalogen går att läsa att de boende ska vara villiga att betala vad det kostar att bo i Västra Hamnen då priset beror på de framtidslösningar som byggherrarna använt sig av (Dalman et al. 2001: 8). Det fanns en ganska tydlig tanke om att Inom Västra

Hamnen kunna erbjuda boende för en grupp som hade lite mer pengar men som tidigare inte hade haft så mycket att välja på i Malmö. Därför kan Bo01 ses en satsning som gynnar de som redan har det bra men som ska kunna erbjudas något bättre. För Malmö betyder möjligheten att kunna behålla dessa invånare skatteintäkter men det hjälper inte de som inte har råd att bosätta sig i dessa bostäder. Inför Bo01 skrev Olof Hultin i tidskriften Arkitektur om vad han tyckte att bostadsmässor skulle ägna sig åt. Han menade att bostadsmässor ofta riktar sig till en köpstark kundkrets och istället borde engagera sig i aktuella frågeställningar inom arkitektur. Så den bostadsmässan som skulle ta upp aktuella frågor skulle handla om ekologi, det intelligenta huset och det billiga huset (Hultin 1999: 2). Hultins antagande känns välgrundad och stämmer delvis in på de teman som Bo01 tog upp förutom de billiga husen.

Bo01 fick ett statligt stöd på 250 miljoner kronor. Pengarna gjorde enligt Dalman (2016) att det gick att locka byggherrar till Bo01. Dalman menar att utan det statliga stödet hade Bo01 sett väldigt annorlunda ut (Dalman 2016, intervju). Enligt Rundgren bidrog pengarna till att det gick att göra lite mer än vad som brukade göras (Rundgren 2016, intervju). Pengarna bidrog till den nivå som projektet hamnade på men pengarna var också tänkta att kunna bidra till att skapa en god miljö som alla skulle känna sig lockade av, även de som inte bodde inom Bo01.

De hade fått lite olika pengar i samband med mässan så att säga, de kunde lägga den här nivån på projektet också för att kanske också då... det var också tänkt för att skapa en god miljö alla skulle känna sig lockade av.../...Men att det kanske också förstärkte intrycket så att säga av över standardnivå De hade kanske två eller tre gånger så mycket per kvadrat på att lägga på offentlig miljö.../... det har blivit väldigt bra offentliga miljöer och det har jag svårt att tro att det skulle funnits en peng för annars (Rundgren 2016, intervju).

Det ska tilläggas att det funnits idéer på satsningar som hade kunnat bidra till ett mer varierat bostadsbestånd inom Bo01. Enligt Klas Tham som var mässarkitekt för Bo01 så föreslogs ett 25 våningars höghus med studentlägenheter som skulle visa på Malmös förändring från industristad till kunskapsstad. Men planerna ändrades och blev istället det 186 meter höga Turning Torso. Så istället för att bygga bostäder för studenter blev det ett boende för vad Tham benämner "en mer etablerad kundgrupp" (Tham 2001: 40).

Att involvera medborgarna i beslutsprocessen är ett annat sätt att jobba med att integrera rättvisa. Involverat i mässbegreppet finns ofta en tidspress att hinna klart till öppningsdagen. Det var fallet med så även Bo01 och Dalman & Sandstedt (2005) nämner att eftersom Bo01 skulle färdigställas inom en knapp tidsram så fanns inte tid för en process med boendeinflytande och boendedemokrati vilket de annars nämner som viktigt inom stadsplanering (Dalman & Sandstedt 2005: 74). Istället användes en annan metod där det i dagspressen annonserades ut att malmöborna

var inbjudna att delta i en testpanel. De som deltog fick under ett antal möten lämna synpunkter på planerarnas förslag (Dalman & Sandstedt 2005: 74).

Vad denna panel kunde bidra med i fråga om att representera de som redan har det sämre ställt är oklart. De som deltog i panelen var enligt Dalman & Sandstedt inte representativ för Malmö i stort. Det var för många kvinnor, för hög medelålder och för hög utbildningsnivå på de som deltog (Dalman & Sandstedt 2005: 74).

Ekologiska aspekter

Bo01 sägs vara den första bostadsmässan där gröna frågor stod i fokus (Persson 2001: 64). Agneta Persson som var mässplanechef för Bo01 skriver att ett av hennes mål med Bo01 var att för första gången på en bostadsmässa lyfta fram god landskapsarkitektur och fokusera på utemiljöns betydelse för bebyggelse och invånare (Persson 2001: 6).

Valet att ha hållbarhet som tema för Bo01 förklaras i mässkatalogen av att "omställningen till hållbarhet har blivit en ödesfråga för mänskligheten. Jordens resurser är ändliga och våra behov oändliga." Det var inte ekologisk hållbarhet som var det huvudsakliga temat för Bo01 men enligt Dalman et al. (2001) leder tankar kring hållbarhet ofta till ekologisk hållbarhet (Dalman et al. 2001: 8).

En grundidé för bostadsmässan var att visa på möjligheten att återta gammal uttjänt och förorenad industrimark för ny ekologiskt anpassad stadsbebyggelse (Nilsson 2001: 26). Precis som Orrskog (2005) menar så är det många nya bostadsområden som byggs i gamla hamnområden. Han menar att de höga markpriserna bidrar till det byggs exklusiva bostäder (Orrskog 2005: 34). Bo01 passar ganska bra in på den beskrivning som ett exklusivt bostadsområde i en nedlagd hamn. Bo01 var ett stort uppdrag för Malmö och givetvis var det självklart att göra det så bra som möjligt. Under perioden då Bo01 planerades var Sverige inne i en lågkonjunktur i och potentiella byggherrar som bjöds in var skeptiska till att medverka. Efter hand väcktes intresset för mässan som ett gemensamt utvecklingsprojekt (Olsson 2001:18). Regeringen avsatte 250 miljoner i ett lokalt investeringsprogram (LIP) som ett särskilt stöd till åtgärder inom Bo01 (Nilsson 2006: utan sida). Målet med LIP pengarna var att "Bo01 skall bli ett internationellt ledande exempel på miljöanpassning av tät stadsbebyggelse. Området kommer också att fungera som motor i Malmös omställning till ekologisk hållbarhet." (Nilsson 2001: 29). Vad som är motsägelsefullt i planen för Bo01 är att den skulle "låta bilen komma fram" vilket kan tyckas strida mot de annars så ekologiskt hållbara lösningarna. Dock framhålls att det att biltrafiken ska ske på fotgängarnas villkor.

LIP-pengarna kunde även bidra till att hållbarhetsanpassningar kunde formgivas på ett bra sätt som i Mässkatalogen anses vara viktigt (Dalman et al. 2001: 26). Mätbara krav för ekologisk hållbarhet såsom energibesparingar och återvinning av hushållsavfall anses vara nödvändigt enligt Mässkatalogen. Det som även efterfrågas

är att diskussionen även ska inkludera människans hållbarhet. Människans hållbarhet låter som en social satsning men visar sig betyda någonting annat. Människans hållbarhet märks av att arkitekter av internationell klass har utformat stadsdelen. Det som hävdades var att den brådskande omställning som krävs endast kan bli realistisk om de nya lösningarna blir attraktiva (Dalman et al. 2001: 36). Så inom Bo01 betyder det att inte enbart ekologisk hållbarhet kan lösa de problem som världen står inför utan det måste även göras på ett sätt som är anpassat för människorna. På det sättet hade LIP-pengarna stort inflytande då de bidrog till att lösningar kunde göras på ett snyggt sätt som inte påverkade den fysiska miljön vilket är något som Rundgren nämner i intervjun. Enligt utredningen Gestaltad livsmiljö kan miljöanpassad och hållbar design bidra till positiva miljöeffekter men även till ett socialt välbefinnande (Gestaltad livsmiljö 2015: 163).

Flera nya ekologiska arbetssätt initierades i arbetet med Bo01, tillsammans med Malmö stad togs vad som kallas "grönytefaktor" fram. Grönytefaktor är en metod för att kvantifiera grönyta och används som redskap för att garantera rik växtlighet. Inom Bo01 användes faktorn för att ge ett värde på de förutsättningar som erbjöds växtlighet och lokal dagvattenhantering (Persson 2001: 66). Bo01 ville även visa på möjligheterna för att stärka den biologiska mångfalden. En förteckning sammanställdes med så kallad "gröna punkter". Varje gård skulle förses med minst 10 gröna åtgärder ur listan. Målet med de gröna punkterna var att stimulera den ekologiska mångfalden och skapa förutsättningar för ett stort antal djur och växter att etablera sig i området (Persson 2001: 66). Grönytefaktorn visade sig vara ett lyckat projekt och har sedan Bo01 används i andra projekt i Malmö.

Grönytefaktorn kommer att användas vid framtida exploatering i Malmö, vilket är det bästa möjliga betyget på detta planeringsinstrument. Stadsbyggnadskontoren i Malmö, Lund och Helsingborg har efter Bo01 gjort en gemensam utredning där grönytefaktor och ersättningsbiotop kan vara delar i en balansering av gröna värden vid exploatering (Kruise & Widarsson 2005: 138).

Att kunna använda lyckade lösningar i andra områden visar på att det finns en ambition att även andra områden ska få ta del av sådant som tillför goda kvalitéer. Många av de lösningar som använts inom Bo01 har sedan dess inspirerat andra att testa dessa lösningar. Till Bo01 skapades ett system för 100 procent lokal förnyelsebar energi som har blivit en modell för hållbara energilösningar och har belönats i flera sammanhang (Nilsson et. al 2005: 20).

Inom Bo01 testades två system för utsortering av matavfall; sopsugar och avfallskvarnar. Avfallskvarnarna installerades i ett 50-tal lägenheter. Istället för att slänga matavfall i soporna gör kvarnarna det möjligt att göra sig av med avfallet direkt i köket. Avfallskvarnarna sågs som ett försök och det har visat sig att de boende är nöjda även om de insamlade mängderna har varit små (de Maré 2005: 93–95).

Arkitekterna bakom Bo01:s hus och parker ger exempel på sina skiftande bidrag när det kommer till hållbarhet. Vissa har ritat ytsnåla lägenheter. Andra har vinnlagt sig om att göra lägenheter som klarar förändringar till framtiden. Andra har försökt att rita billiga bostäder. Fler exempel på ekologiska inslag är: gröna tak, synligt dagvattnen, trög och tung stomme som lagrar värme, solfångare (Dalman 2001: 30).

Nu går jag över till att diskutera hur Bo01 var uppbyggt utifrån temat om blandstad.

Blandstad

Enligt Klas Tham mässarkitekt för Bo01 utgjorde Bo01 en första etapp i Västra Hamnens omvandling till en ny komplett stadsdel som innehöll boende, arbete, studier och service. Bo01 skulle ha den "stadsnärliga innerstadens" karaktär. Det skulle finnas ett utbud av olika upplåtelseformer, hustyper och bostadsmiljöer, från de glamorösa till de mer anspråkslösa (Tham 2001: 36–37). Bo01 skulle bygga på kvarterstadens struktur, det skulle finnas en tydlig gräns mellan offentliga och privata rum. Fastighetsindelningen skulle vara småskalig för att få fler olika hus, möjligheter att etablera verksamheter i gatuplanet (Tham 2001: 37). Klas Tham beskriver hur stadsplanen förändrades över tiden och blev på så sätt blivit mer rationell, mer värt att bygga, bo och strosa i. Inspirationen kommer från olika tidsepoker. Antik, medeltid, renässans, barock, 1900-talet samt vår tid (Tham 2001: 40). Blandstadens innehåll finns i det som utgör Bo01. Den täta bebyggelsen med verksamheter och upplevelser och händelser som förknippas med en stad (Boverket 2005: 5).

(Det är) en blandning av skalor och nu när grönskan har kommit upp /.../ det är ganska varierat, levande, många av de här orden som man idag vill bygga kan man se att det faktiskt går att göra där och även blir populärt då så att säga. Men sen så var det ju en sorts mix tycker jag i det som fanns med i buketten av projekt som fanns med, både de som var mer experimentella planmässigt och materialmässigt och de som var lite mer exklusiva (Rundgren 2016, intervju).

"Kvarterstaden har visat sig vara visat sig vara en hållbar planform", den har funnits i årtusenden och kunnat fungera till och med när bilismen i grunden förändrade stadens sätt att fungera. Gatunätet inom Bo01 är utformat både för att tillfredsställa vårt behov av att kunna orientera oss och men även vårt behov av oförutsägbarhet (Dalman et al. 2001: 36). Tjänstemännen på Malmö stad var emot de smala gatorna och tätt placerade husen som fanns i Klas Thams plan. Men han var viktig för Bo01 för utan honom hade det inte blivit som det blev (Dalman 2016, intervju).

Bo06

TenstaBo 06 var den nittonde bostadsmässan i ordningen men det var den första som visade på förortens och miljonprogrammets utmaningar (Johansson 2006: 112). I en rad tidigare bostadsmässor har uppmärksamheten riktats mot nyproduktion av bostäder och målgruppen har oftast varit köpstarka bostadskonsumenter. Tensta har inte kunnat locka dessa konsumenter för det som dominerar i Tensta är miljonprogrammet, hyresrätter och de allmännyttiga bostadsföretagen. Bostadsmässan i Tensta skiljde sig därför åt från tidigare bostadsmässor när det kom till vad som byggdes. Initiativtagarna till TenstaBo 06 hade uppfattning att den starka lägenhetsordning som styrde på 60-talet inte behövde förbättras utan bara kompletteras med andra kvaliteter såsom rumslighet och ekologiskt hållbara material (Tensta Bomässa 2002 u.å.: 1). I likhet med många andra stadsdelar från de så kallade rekordåren har Tensta blivit föremål för en rad statliga och kommunala program. De har alla syftat till att öka området attraktivitet och bädda för ökad integration (Lundevall 2006: 114). Det som skiljer bostadsmässan i Tensta från de tidigare bostadsmässorna är att de tankar och idéer som presenteras är användbara på i det närmaste alla platser och i Sverige finns det många miljonprogramsområden som ser ungefär likadana ut (Lundevall 2006: 115).

Syftet med Bo06

Den ursprungliga idén kring en bostadsmässa i Tensta fick slogan "Återanvänd miljonprogrammet. Individuella lösningar för alla." (Tensta Bomässa 2002: 1). En annan utgångspunkt var att förändra Tenstas rykte som också kom från det ursprungliga initiativet. Temat för Bo06 blev sedan "Utmana dina fördomar" (Alfredsson 2006: 40).

Analyserat material

Intervjuer med Erik Stenberg, arkitekt och initiativtagare till den ursprungliga idén om en bostadsmässa i Tensta och Peter Lundevall, utredare och planhandläggare vid Stockholms stadsbyggnadskontor som även skrivit om Bo06. Det textmaterial som har studerats är Förstudie "Boutställning i Tensta", detaljplaner för området, boken "Tensta utanför mitt fönster", artiklar, dokument från Erik Stenberg. Både material från den ursprungliga idén och den genomförda bostadsmässan har analyserats.

Mångfald

I Tensta bor det idag flertalet människor som inte var tänkta att bo i Tensta när de byggdes på 1960-talet. Dessa människor har inte samma behov som fanns på 1960-talet och lägenheterna är därför inte anpassade utifrån nutida Tenstabor. Genom att förändra lägenheterna kunde man visa att även andra grupper kunde bo i dessa lägenheter (Stenberg 2016, intervju).

När miljonprogramshusen byggdes så tänkte man sig en typ av familj, en kärnfamilj som skulle flytta in och så med likadana lägenheter att man skulle bygga om 30–40 lägenheter så att de skulle vara 30–40 olika lägenheter och då skulle man förändra hela bilden av Tensta genom att det fanns många olika spännande lägenheter (Stenberg 2016, intervju).

Lägenheterna från miljonprogrammet har beskrivits av Johansson (2006) att ha mycket goda grundkvaliteter men att de är väldigt likartade och dåligt anpassade till dagens marknad då det har hänt en del sedan byggnadsåren (Johansson 2006: 112).

Slogan för den ursprungliga idén var "Återanvänd miljonprogrammet. Individuella lösningar för alla." För detta utarbetades förslag på vilka som skulle kunna tänkas bo i de ombyggda lägenheterna. På detta sätt ville initiativtagarna skapa en mångfald av olika lägenhetsstorlekar i Tensta. Målet med den ursprungliga bostadsmässan var:

Att påbörja en förändring av lägenhetsbeståndet för att på sikt möjliggöra en bostadskarriär. Att skapa variation i utbudet som gör att den som söker bostad har hundra alternativ att välja mellan i stället för bara fem (Tensta Bomässa 2002 u.å.: 1).

Att arrangera en bostadsmässa för Tenstaborna, att se till att bostäderna anpassades efter deras önskemål som visar på ett engagemang för att förbättra Tensta utifrån dess egna förutsättningar. Lägenheterna i Tensta var ritade för de människor som var tänkta att flyttade in där på 1960-talet. Bostadsmässan skulle bidra till lägenheterna anpassade till de fysiska förutsättningarna i det befintliga samhället "inte att man skulle bygga om ett helt hus och flytta in några helt nya människor." (Stenberg 2016, intervju). Det huvudsakliga syftet var att visa upp att Tensta var bra och att det gick att göra mycket med de invändiga ombyggnationerna, exempelvis genom att slå ihop två lägenheter för att skapa en större lägenhet. Det gick att förändra de befintliga lägenheterna på grund av att det fanns flexibla och flyttbara väggar (Stenberg 2016, intervju). Oavsett om de ombyggda lägenheterna fick höjda hyror så sägs det att "billiga bostäder är de som redan finns" (Andersson 2014: 90). En bostadsmässa som visar lösningar och återanvändning för att göra mindre förändringar i redan befintligt bostadsbestånd skulle vara den ultimata bostadsmässan utifrån både social och ekologisk hållbarhet.

Vad som inte nämns är mångfaldens påverkan på människors trygghet. Jane Jacobs (2005) som är en välkänd förespråkare av mångfald hävdar att det går att känna sig tryggare i ett område där det vistas människor av olika slag eftersom det betyder att alla exempelvis sover och jobbar samtidigt, utan någon är alltid vaken och kan ha lite koll (Jacobs 2005: 57). Att skapa social hållbarhet löses ofta genom att blanda olika grupper som ska bo i samma område, men för att det ska uppnås måste det finnas olika upplåtelseformer (Tunström 2015: 47). När Peter Lundevall intervjuades delade han med sig av Stockholms stads idéer som skilde sig från de som initiativtagarna hade. Stockholms stad tyckte inte att det räckte att endast genomföra ombyggnationer av lägenheterna. Han menade att det ursprungliga förslaget var en bra men svårt att genomföra på grund av att det inte fanns några lediga lägenheter. För att kunna slå ihop två lägenheter krävdes dessutom att två lediga lägenheter som låg bredvid varandra var lediga samtidigt, och dessutom hade det blivit kostsamt (Lundevall 2016, intervju).

Till skillnad från Erik Stenbergs tankar om att bygga för de som redan bodde i Tensta menar Peter Lundevall genom nybyggnationen gick det att locka människor som tidigare inte bott i Tensta att bosätta sig där (Lundevall 2016, intervju). Tensta har enligt Lundevall (2016) en stämpel som ett invandrartätt område. Då temat för bostadsmässan var "Utmana dina fördomar" kan satsningen på att öka mångfalden av boende ses som ett sätt att bidra till att fördomar kring vem som bor i Tensta förändras. Stenberg (2016) beskriver tanken bakom att arrangera en bostadsmässa som ett sätt att bjuda hela Sverige till Tensta med möjligheten att besökarna skulle förändra sin syn och det skulle vara ett sätt att jobba på Tenstas rykte. Stenberg fortsätter med att ryktet om Tensta framförallt kom utifrån men att besökarna fick se ett Tensta som de inte trodde fanns (Stenberg 2016, intervju).

En problematik som funnits i Tensta som bostadsmässan hanterade var bristen på varierande lägenhetsstorlekar, "Många av de boende i Tensta efterfrågar andra boendeformer och bostadsstorlekar än de som finns i området." (Lundevall 2006: 115). Tre rum med kök dominerar och det finns ett uttalat behov av såväl större som mindre lägenheter (Alfredsson 2006: 41). Tenstas bostadsutbud består främst av hyresrätter och ett av tillskotten från bomässan var radhus med äganderätt som uppfördes (Lundevall 2006: 118, 120). Att uppföra radhus med äganderätt var ett tydligt exempel på att försöka öka mångfalden. Lundevall menar att det var på grund av radhusen som de boende valde att bosätta sig i Tensta.

Syftet med den ursprungliga bostadsmässan var att utnyttja bostadsbristen för nyfokusering och exponering av miljonprogrammets outnyttjade områden (Tensta Bomässa 2002 u.å.: 1). Att skapa debatt kan sägas vara ett mål för bostadsmässor för att kunna påverka bostadsdebatten gör att bostadsmässan sträcker sig utanför mässområdet. De ursprungliga idéerna om en bostadsmässa inkluderade ingen nybyggnation. Utan att bygga nya bostäder blir det svårt att minska bostadsbristen och miljonprogrammets oanvända delar blir kvar som de är. Miljonprogrammet byggdes för att få bukt med bostadsbristen. Det var dit människor flyttade för att

få en ny bostad. Nu när bostadsbristen är lika uppenbar öppnas ögonen från byggherrar att på nytt bygga inom miljonprogramsområden. Lundevall (2016) menar att på grund av bostadsbristen finns det nu ett större intresse för att bygga nytt i Tensta och att bostadsutställningen fungerat som en katalysator för andra projekt som annars inte hade förverkligats (Lundevall 2006: 117).

Rättvisa

Det som var utmärkande med Bo06 var att det var den första bostadsmässan som arrangerades som ett komplement till ett redan bebyggt område. Om bostadsmässan utgått från de ursprungliga planerna om att enbart förbättra lägenheterna för de som redan har en lägenhet och bor i Tensta hade Bo06 varit ännu mer unikt. Stockholms stad menade dock att det inte hade gått att enbart genomföra ombyggnationer av befintliga lägenheter för att få till en tillräckligt stor förändring i Tensta. Att arrangera en bostadsmässa i Tensta visar på att investeringar även görs för att främja rättvisa eftersom satsningarna går emot de uppfattningar som finns om satsningar som görs för att gynna företagande eller locka turister men som ignorerar andra stadsdelar (Fainstein 2010: 3).

Bostadsmässan i Tensta bestod till viss del av nybyggnationer och tillbyggnader på gavlarna på befintliga hus. Dessa tillägg har enligt Peter Lundevall bidragit till att "Tensta inte blir lika självklart att avfärda som betongghetto" (Lundevall 2016, intervju). Stenberg menar att bostadsmässan kan ses som en viktig händelse i Tenstas lokalhistoria även om ombyggnationer av lägenheter inte har fortsatt i någon stor utsträckning. Bostadsmässan har ändå bidragit till att det har fortsatt att bygga nytt (Stenberg 2016, intervju). På frågan om Bo06 har bidragit till att förändra Tenstas rykte menar Lundevall (2016) bostadsmässan har tillfört fler kvaliteter och det är flera projekt på gång i Tensta men om det i grunden har förändrat Tenstas rykte är en annan sak. Han menar att det viktigaste är att de boende är positiva. Det är viktigt att Tenstaborna känner att de inte bor i en bortglömd stadsdel (Lundevall 2016, intervju).

Vi föreställde oss att göra ett stort evenemang, vi ville ju jobba med både med Tenstas rykte och Tenstas fysiska form, den fysiska formen handlar ju om att få tillstånd något som är ombyggnader och sen för att visa upp dem för att förändra ryktet så skulle man ha en bostadsmässa.../... Vi tänkte oss precis som det sen blev på ett sätt att man bjuder in hela staden eller hela landet för att komma och titta på Tensta just för att man skulle ändra på synen, man skulle jobba på ryktet och ryktet kom ju framförallt utifrån (Stenberg 2016, intervju).

Erik Stenberg nämnde att hans gamla vänner i Tensta menar att utvecklingen i Tensta på den sociala nivån nu är sämre än tidigare, ungdomsarbetslösheten är högre än någonsin, eleverna slutar på de lokala skolorna i och med det fria skolvälet. Offentliga verksamheter har stängts ner, utvecklingen i samhället håller på att

försvagas även om många av de som bor i Tensta har det bra och mår bra så känner många som bor där att Tensta har blivit sämre de senaste 10 åren (Stenberg 2016, intervju). Bostadsmässan kan ses som ett försök att förbättra de sociala problemen i Tensta. Många av miljonprogramsområdena fick sociala problem redan tidigt efter uppförandet, då sågs de som en modern annorlundahet men som ganska snabbt ändrades till en social annorlundahet (Sernhede 2004b: 113). Redan i ett tidigt skede efter miljonprogramsbyggnationen flyttade de ursprungliga lägenhetsinnehavarna ut och ersattes av andra hushåll med låg inkomst som inte hade möjlighet att välja boende, dessa kunde vara unga familjer, de som nyligen flyttat in från landsbygden eller invandrat till Sverige (Andersson 2014: 86). Syftet med TenstaBo 06 var att förändra Tenstas rykte men Lundevall (2016) är tveksam till om den allmänna bilden av Tensta förändrats.

Som vid de flesta nybyggnationer blir hyrorna dyra vilket även var ett problem i Tensta. Det har funnits åsikter om att hyrorna på nybyggnationen i TenstaBo 06 var höga. Enligt Lundevall (2016) är det svårt att under planeringsskedet bestämma över nivån på hyrorna, han menar att hyresnivåerna beror på vilken vinst byggherarna vill ta ut (Lundevall 2016, intervju). I kvarteret Järinge sålde radhusen slut direkt och JM och Folkhem som byggde radhusen satsade på yteffektiva bostäder med många rum. De andra radhusen som var mer spatiösa var mer svårsålda (Lundevall 2016, intervju). När det visar sig att det finns en sådan stor efterfrågan på bostäder kan det saknas incitament att bygga billigare bostäder när byggföretagen vet att de kan ha högre hyror och ändå sälja eller hyra ut bostäder utan problem.

Ekologiska aspekter

I intervjumaterialet framkom att det inte funnits några större ekologiska satsningar inom Bo06. Bostadsmässan i Tensta hade en annan utgångspunkt än andra tidigare bostadsmässor och satsade mer på social hållbarhet. Stenberg påpekar att hans initiala idéer byggde på att återanvända redan befintliga lägenheter. Att inte göra några nybyggnationer hade kunnat göra att Bo06 var en av de mer ekologiska bostadsmässorna. Att bygga hus är ett material- och energikrävande projekt som hade undvikits om enbart återanvändning av befintliga bostäder hade fullföljts (Wärneryd 2002: 71).

Både Stenberg och Lundevall nämner radhusen som JM uppförde i kvarteret Järinge som den enda miljöatsningen förutom ombyggnationerna. De miljöatsningar som gjordes var i kvarteret Järinge där JM uppförde radhus med mycket låg energiåtgång (Lundevall 2016, intervju). De var en särskild satsning som bildade modell för andra JM-projekt. Det var roligt att idéerna prövades först i kvarteret Järinge (Lundevall 2016, intervju). Stenberg menar att denna miljöatsning endast byggde på cirka fem centimeters extra isolering i väggarna. Enligt honom var det bra men kanske inte tillräckligt enligt dagens mått (Stenberg 2016, intervju).

Eftersom så mycket av bebyggelsen i våra städer redan finns på plats räcker det inte att tänka på hur social och ekologisk hållbarhet ska länkas samman i nybyggnation utan det är även nödvändigt att få befintliga miljöer att fungera – både miljömässigt och socialt (Tunström et al. 2015: 9). Att satsa både på sociala och ekologiska frågor i miljonprogrammet kan vara en lösning till att förbättra boendemiljön men utan att påverka boendekostnaderna allt för mycket, vilket annars kan vara ett problem vid renoveringar. (Alfredsson 2006: 41). Många satsningar görs för att få förortsområden som Tensta mer miljövänliga när dess invånare inte är de som påverkar klimatet mest (Bradley et al. 72).

Blandstad

Det som var innovativt med Bo06 var att den arrangerades i en befintlig stadsdel, att det var kompletterande bebyggelse och inte ett helt nytt område. Det har tidigare aldrig tidigare arrangerats en bostadsmässa i ett miljonprogramsområde så TenstaBo 06 kan ses som ett bevis på att bostadsmässor kan arrangeras även utanför de traditionella ramarna. Enligt Lundevall (2016) fanns det en efterfrågan om ökad mångfald inom bostadsbeståndet i miljonprogramsområden (Lundevall 2006: 118). Bostadsmässan i Tensta kan sägas ha bidragit till denna ökade mångfald med olika byggnadstyper i ett område där bostadsbeståndet var relativt ensidigt.

Blandstaden utgår från innerstadens ideal medan förorter ses som någonting annat. Bo06 handlade om att komplettera ett redan befintligt miljonprogramsområde men att bygga nytt i Tensta är inte samma sak som i innerstaden och blev en prövning enligt Lundevall (2006: 117). När Stockholms stad blev involverade i bostadsmässan frångicks den ursprungliga idén om att bygga om 30–40 redan befintliga lägenheter. Stockholms stad ansåg att det behövdes nybyggnationer för att locka fler till bostadsmässan (Lundevall 2016, intervju). Radhusen som uppfördes i kvarteret Järinge var det som tillförde en ny bebyggelsetyp till Tensta enligt Lundevall och Johansson (2003). Radhus i två våningar och ett flerbostadshus i fem våningar skulle uppföras och skalan anpassas till den låga skalan i omkringliggande området (Lundevall & Johansson 2005: 3)

”...vi tänkte oss var ju att om man gör om de här lägenheterna och har en bostadsmässa och visar upp dem så kommer Tenstas rykte att förändras och man kommer att fysiskt göra det bättre för många som bor där och på det sättet kommer hela området att stabiliseras och då skulle man också så småningom kunna göra nyproduktion eller bygga vidare, så det var en del i en längre, ett längre perspektiv” (Stenberg 2016, intervju).

Stenberg såg på TenstaBo 06 som en inkörsport till en fortsatt utveckling av Tensta. Men han ville inte se Tensta omvandlas till något det inte var. Tensta är ett miljonprogramsområde i förorten och inte ett innerstadsområde som är vad blandstaden

har för ideal. Lundevall (2016) beskriver bostadsmässan i Tensta som en Integrationssuccé. I kvarteret Järinge bor personer som inte hade bott i Tensta om inte radhusen hade byggts, Det gick att locka människor som inte tidigare bott i Tensta men även Tenstabor som annars hade flyttat från Tensta valde att bo kvar på grund av de nybyggda husen (Lundevall 2016, intervju). Det har skett en liten förtätning då det byggts ut och uppförts nya byggnader men syftet med bostadsmässan var inte att omvandla Tenstas fysiska miljö och det har inte funnits mycket material om vilka stadsplaneringsideal som bostadsmässan utgått ifrån.

7. DISKUSSION OCH SLUTSATSER

Diskussion

Analysen i den här uppsatsen har gjorts utifrån teman kopplade till bostadsmässorna Bo92, Bo01 och Bo06. I det här kapitlet diskuteras bostadsmässorna utifrån temana mångfald, rättvisa, ekologiska aspekter samt blandstad. Olika teman är mer eller mindre vanligt förekommande i de studerade bostadsmässorna. Att olika teman har haft olika stor betydelse i olika bostadsmässor kan bero på tidsperioden bostadsmässan arrangerades. Vilka stadsplaneringsideal som låg i tiden har påverkat vad som fått störst utrymme.

En av de stora skillnaderna mellan de tre bostadsmässorna är platserna där de har arrangerats. Bo92 byggdes på ett tomt före detta flygfält i närheten av Örebro centrum. Ladugårdsängen byggdes med kvarterstaden som förebild men fick kritik för att vara placerat i periferin och sakna de egenskaper som en kvarterstad bör ha. Bo92 var första etappen av utbyggnaden av Ladugårdsängen som nu byggs ut med en andra etapp över 25 år sedan bostadsmässan arrangerades. Bo01 var den första etappen i utbyggnaden av Västra Hamnen i Malmö som då var en isolerad del från centrum men som idag kan ses som en inkluderad del av Malmö stad. Till skillnad från de två förstnämnda bostadsmässorna arrangerades Bo06 i en befintlig stadsdel som kompletterades med ny bebyggelse. Tensta som är ett miljonprogramsområde från 1960-talet hade inte förändrats mycket bebyggelsemässigt sedan det byggdes. Bostadsmässan bidrog till att bostadsbeståndet utökades med fler flerbostadshus och även radhus.

Mångfald är ett tema som syns i alla tre bostadsmässorna. Ambitionen att bygga för ökad mångfald finns och yttrar sig i ett mål om att det ska finnas olika upplåtelseformer och lägenhetsstorlekar för att attrahera olika samhällsgrupper. Vad som inte nämns är varför mångfalden efterfrågas. Inom Bo92 visades ett brett utbud av olika boendeformer från lägenheter till villor vilket bidrog till en ökad mångfald. Bo01 hade också ambitionen att uppföra olika sorters boende men det visade sig att det ändå blev mestadels bostäder för "en mer etablerad kundgrupp" som Klas Tham uttryckte det. Bo06 i Tensta var från initiativtagarnas sida en bostadsmässa som skulle ge möjlighet till personer som redan bodde i Tensta att få större valmöjligheter när det kom till lägenhetsutbudet. Utbudet var ensidigt och inte anpassat utifrån dagens behov och efterfrågan. Den ursprungliga idén hade bidragit med en ökad mångfald av lägenhetstyper men inte av olika grupper av människor. När bostadsmässan med tiden ändrades till att inkludera även nybyggnation bidrog det till

att personer som annars inte hade bosatt sig i Tensta gjorde det. Bland annat var det de nya radhusen som lockade en annan grupp av människor som tidigare inte hade lockats av att bo i Tensta.

Att bygga bostäder för alla var länge ett mål inom bostadsbyggandet och stämmer med de mål som satts upp för bostadsmässorna. Under 1920–30-talen var HSB tidigt ute med att visa att det går att bygga bostäder till priser och som var rimliga för den som hade "kroppsarbete". HSB:s tidiga bostadsbyggande beskrivs som ett bra exempel ur ett hållbarhetsperspektiv. Materialvalen var gedigna och på grund av de höll hög kvalitet kan de sägas ha bidragit till en långsiktigt bra ekonomi men även ekologisk hållbarhet då lägenheterna på grund av den höga kvaliteten höll länge utan att behöva renoveras.

Vad som framkom i resultatet var att i Bo01 byggde HSB bostäder som hade materialval som låg på en nivå över vad som räknas som standard. Där byggdes det bostäder med bra material men som innebär dyrare kostnader. På ett sätt är det förståeligt att det inte är inom bostadsmässor som den enklare typen av bostäder byggs. Bostadsmässor har som uppgift att locka till sig besökare och då krävs något nytt och annorlunda. Nytt och annorlunda behöver inte automatiskt innebära dyrare priser men av det insamlade materialet går det att se att lösningar för att bygga exempelvis miljövänligt ofta innebär högre byggkostnader. Oavsett om det handlar om dyra materialval så kan det vara svårt att göra bostadsmässa där priserna på bostäder hålls nere. Idén med bostadsmässor är att stimulera forskning och utveckling och visa nya lösningar. Att arrangera en bostadsmässa med syftet att visa upp billiga bostäder men med samma innovativa lösningar för ett hållbart byggande skulle kunna vara det som är nytt och annorlunda.

Som redovisas i litteraturgenomgången så är det svårt att bygga bostäder som ska vara ekologiskt hållbara och samtidigt billiga. Det sägs att lösa miljömässig hållbarhet blir dyrt och att hållbarhet därför inte är någonting alla människor har råd med. Att bygga miljövänligt bidrar till att priserna på bostäderna blir höga vilket kan bidra till att enbart vissa områden får tillgång till nya innovativa lösningar. Bo01 var ett bra exempel på ett område där nya arbetssätt testades och visade sig vara så framgångsrika att de i använts inom andra projekt i Malmö. Desto fler gånger ett arbetssätt används desto mer spridning får det och det går att sprida kunskap om hållbara lösningar.

Det finns en relativt entydig bild kring vad det är för typ av bostäder som byggs i Sverige idag. Många bostäder ligger i exklusiva bostadsområde i gamla hamnområden. Placeringen i hamnområden bidrar ofta till högre priser då marken ofta måste saneras innan den kan bebyggas. Att bo vattennära i en ombyggd hamn är vad många bostadsköpare efterfrågar. Anledningen till att hamnområden omvandlas till bostadsområden kan vara att det inte finns någon annan ledig mark i städerna. Om det inte finns någon direkt koppling till centrum kan hamnområdena upplevas

som ocentrala. Bo01 är just ett sånt område som byggdes i ett före detta hamnområde. Målgruppen var ett medelålders par som sålt villan och skulle kunna erbjudas ett exklusivt läge nära havet. Att Bo01 dessutom byggde på ekologisk hållbarhet skulle bidra till att locka till sig välutbildade invånare. Dock tog det en stund innan Bo01 blev så populärt som man hade hoppats. I början hade många uppfattningen att området var placerat en bit ifrån centrum och beskrevs som "dött". Precis som när Ladugårdsängen byggdes befann sig Sverige i en lågkonjunktur när Bo01 uppfördes vilket kan vara anledningen till att Bo01 inte befolkades av den grupp av människor som hade förutspåtts. Vilket kan ha möjliggjort för andra som annars inte hade haft möjlighet att bo i Västra hamnen till att bo där.

Enligt Sennett finns det inte tydlig förklaring till varför mångfald efterfrågas. Enligt honom spelar det ingen roll om det finns mångfald i ett område för människor med olika bakgrund lever ändå separerade liv även om de bor grannar. Att lägga mycket tid på att försöka skapa kontakter mellan olika människor kan därför ses som onödigt. I Tensta var från början tanken att inte öka mångfalden genom att locka människor till Tensta utan bostäderna skulle byggas och anpassas för att passa de som redan bodde i Tensta.

Fainstein förespråkar att offentliga investeringar och förordningar ska främja rättvisa snarare än att stödja de som redan har det tillräckligt bra. En annan viktig utgångspunkt i målet om att bygga bostäder för alla är de bostäder som allmännyttan bygger. Allmännyttans syfte är att bygga bostäder utan vinstintresse som då skulle bidra till att priserna hölls på en nivå som passade flera. Allmännyttan byggde även hyresrätter inom Bo01 men de bostäderna ansågs ha väldigt höga hyror.

Temat rättvisa kan kopplas till om det görs satsningar som främjar rättvisa eller bara gynnar de som redan har det tillräckligt bra. Bo06 är det bästa exemplet utifrån rättvisetemat som hade som syfte att förändra Tenstas rykte. Bostadsmässan skulle bidra till att ge en annan bild av Tensta som även då kan bidra till att Tenstaborna känner att deras stadsdel får mer uppmärksamhet. Men frågan är om bostadsmässan kunde göra så mycket skillnad då situationen i Tensta nu beskrivs sämre än någonsin. Att förändra Tentas rykte kan också ses som ett sätt att visa upp Tensta som någonting det inte är.

Fainsteins hävdar att vem som kommer att gynnas av ett förslag utgår från ekonomiska intressen. Det går att koppla till hur det öppet talades om att Bo01 var ett bostadsområde som genom att locka höginkomsttagare skulle stärka Malmö som stad. Bo01 var därför en medveten satsning på exklusivitet. Om Bo06 kan ses som en satsning på de som är mindre ekonomisk bemedlade och Bo01 som en satsning för höginkomsttagare så hamnar Bo92 mellan dessa två. Bo92 kan varken sägas gynna låginkomsttagare eller höginkomsttagare. Medan Bo01 fick kritik för att negativt påverka segregationen i Malmö så sågs Bo06 i Tensta som en Integrations-succé.

Det var under tidigt 1990-tal som subventionerna för bostadsbyggande från staten togs bort och det gick att märka att byggnationen förändrades. Det var under samma period som Bo92 arrangerades. Nylander hävdar att borttagandet av subventionerna påverkade bostadsbyggandet, från att tidigare byggts för hela folket inriktades istället byggnationerna till att bygga exklusivt. Boendekostnaderna kunde bli mycket höga och där de som hade möjligheten att betala kunde få en ny bostad. Synen på bostaden som en rättighet förändrades under den här tiden.

Som nämns av Eva Dalman så får ofta begreppet hållbarhet betydelsen ekologisk hållbarhet. Inom Bo92 och Bo01 var det den ekologiska hållbarheten som fick störst utrymme. Många av de nya lösningarna som testades inom bostadsmässorna handlade att bidra till en bättre miljö. Resultatet visar på en uppfattning om att byggherrarna inom Bo92 och Bo01 hade olika syn på det ekologiska byggandet. Deras bidrag skiljde sig därför åt. Om det är upp till byggherrarna att bestämma nivån på projektet är det förståeligt att satsningarna görs utifrån ekonomiska överväganden. Eftersom det visat sig att bostadsmässor är ekonomiska katastrofer och då särskilt för mindre byggföretag finns en förståelse för att inga tillägg utöver det nödvändiga göra. Inom Bo01 användes metoden "grönytefaktor" för att kvantifiera grönyta och garantera växtlighet inom området. Grönytefaktorn visade sig vara ett lyckat projekt och har sedan Bo01 används i andra projekt i Malmö. Ekologiska teman är det som varit tydligast inom Bo92 och Bo01. Vilka satsningar som gjorts skiljer sig lite mellan de två bostadsmässorna. Avfall och sophantering kan ses som gemensamma nämnare. En grundidé med Bo01 var att visa på möjligheten att återta gammal uttjänt och förorenad industrimark för ny ekologiskt anpassad stadsbebyggelse. Inom Bo06 nämns endast ett projekt som en satsning på ekologisk hållbarhet. Radhusen som JM uppförde med mycket låg energiåtgång. Det som upplevdes som roligt var att kvarteret Järinge i Tensta var det första projekt där idéerna först prövades. Det gav bilden av att Tensta ansågs vara en stadsdel som ansågs värd att satsa i.

Temat blandstad går att se i utformandet av bostadsmässorna. Att bygga blandstad är ett sätt att komma ifrån en uppdelning av olika samhällsklasser i olika områden. Genom att ha ett blandat boende kan segregationen minska och integration främjas. Blandstadens utgår från ett ideal där innerstadens kvaliteter efterfrågas. Bo92 skulle innehålla "stadsläk" bebyggelse. Kvarteretsstaden var planens utgångspunkt. Bo01 utgick från en plan med myllrande gator som liknats en medeltidsstad. Det skulle finnas något nytt runt varje hörn.

Slutsatser

Den här uppsatsen har handlat om hur krav på hur det ska byggas och ideal inom stadsplanering påverkar det som byggs utifrån ett hållbarhetsperspektiv. Under den här rubriken görs slutsatser utifrån uppsatsens forskningsfrågor.

Bostadsmässorna är en spegling av rådande ideal inom stadsplanering och bygger på de förutsättningar som finns för de specifika platserna där bostadsmässorna har arrangerats. Beroende på var bostadsmässan har arrangerats finns det olika önskemål om vad som ska uppmärksammas och hur det ska göras. Det är inte så att syftet med bostadsmässan utifrån vad det finns för tankar kring hållbarhet är helt uttalat men alla de studerade bostadsmässorna har haft olika syften och mål som på olika sätt kan kopplas till en strävan efter att försöka planera för ett hållbart bostadsområde.

Bo92 hade en mängd olika syften. Bland annat var ett syfte med arkitekttävlingen att få förslag på "nya idéer och nya lösningar, gärna sådana som avviker från de konventionella". Syftet var att med ny teknik kunna lyfta frågor kring resurshushållning. Det ekologiska temat synliggjordes genom att det påpekades att "morgondagens samhälle måste ha en ekologisk grundsyn". Ladugårdsängen skulle byggas så att det "...attraherar människor som är olika i fråga om inkomster, familjestorlek och ålder.". Det ekologiska temat kan förklaras av att hållbarhet var aktuellt i slutet av 1980-talet i och med Brundtlandkommissionen. De miljövänliga lösningar som fick störst utrymme var avfall, sophantering och dagvattenhantering. Det handlar om saker som den enskilde kan sköta själv. Men då finns även möjligheten att inte själv delta om det finns något intresse. Ladugårdsängen planerades och byggdes i en tid då subventionerna för bostadsbyggande togs bort vilket påverkade de som inte hade så lätt att ta sig in på bostadsmarknaden. Att Ladugårdsängen skulle bli ett område där alla olika människor skulle ha en möjlighet att bo kan bero på att bostadsmarknaden förändrades under den tiden. Att det även blev lågkonjunktur bidrog säkert fortsatt till att det fanns möjlighet för utsatta att få en bostad då lägenheter stod tomma. Allt detta synliggjordes inte i materialet kring Bo92 utan tillfördes till stor del genom intervjuer.

Målet med Bo01 var att bidra till diskussionen kring hur vi vill leva i framtidens stad "*Bo01 – Framtidsstaden i det ekologiskt hållbara IT- och välfärdssamhället.*". Omställningen till ekologisk hållbarhet stod även i fokus. Hållbarheten skulle ses utifrån olika synvinklar på hållbarhet som delades in i ekologisk hållbarhet, social hållbarhet, teknisk hållbarhet samt mänsklig hållbarhet. Diskussionen om framtidsstaden och IT- och välfärdssamhället har inte varit det som utmärkt Bo01 i det studerade materialet. Däremot har den ekologiska hållbarheten fått stor inverkan. Mycket beroende på att det investerades mycket pengar i Bo01 och det fanns på så sätt möjlighet att göra hållbarhetslösningarna på ett estetiskt tilltalande sätt som var en

förutsättning då området skulle visas upp för en stor internationell publik. Blandstad, mångfald och rättvisa nämns inte som teman för Bo01 men har ändå haft betydelse. Bo01 har varit den bostadsmässa som kanske fått mest kritik för att vara för exklusiv och exkluderande och den har inte haft något uttalat syfte att verka för ett blandat boende ur ett socialt perspektiv. Bo01 har ändå beskrivits som delaktigt i att länka samman olika delar av Malmö då invånare från andra stadsdelar besöker Västra hamnen.

Den ursprungliga idén kring en bostadsmässa i Tensta fick en slogan som var "Återanvänd miljonprogrammet. Individuella lösningar för alla.". Temat för Bo06 blev sedan "Utmana dina fördomar". Bostadsmässan i Tensta är som tidigare nämnts den som skiljer sig mest från övriga bostadsmässor. Att återanvända det som redan finns och med individuella lösningar för alla går att tolka på olika sätt. Miljonprogramsområden har nästintill sedan de uppfördes fått utstå kritik och genom att arrangera en bostadsmässa i ett miljonprogramsområde går det att belysa dess kvalitéer. Att uppmärksamma dessa områden tillför något positivt och bidrar till en förändrad bild av miljonprogrammet. Att återanvända det som redan finns kan ses som ett hållbart angreppssätt genom att det sparar material och resurser. Att göra mindre ingrepp bidrar inte till allt för stora hyreshöjningar. Att syftet är att ha individuella lösningar ger uppmärksamhet åt Tenstas invånare och bidrar till en känsla av att bli sedd. Det har uppmärksammats att miljonprogrammets lägenheter är dåligt anpassade till dagens förutsättningar. De som bor i dessa lägenheter har andra behov än de som bodde i lägenheterna på 1960-talet och att förändra dessa lägenheter är därför angeläget. Fördomar är svårare att förändra genom fysiska förändringar men indirekt kan uppmärksamheten bidra till en förändrad bild av Tensta, men det har varit svårt att påstå att bostadsmässan påverkat människors syn på Tensta.

Hållbarhetsaspekter är i de studerade bostadsmässorna främst kopplat till social och ekologisk och hållbarhet. Bo92 har fokus både på social och ekologisk hållbarhet. Målsättningen att bygga exklusivt för en köpstark kundkrets var inte uttalad och läget på Ladugårdsängen möjliggjorde inte för de vattennära bostäder som många efterfrågar. Att bygga för alla fanns som ett uttalat mål för bostadsmässan och har även visat sig blivit uppfyllt. Den ekologiska hållbarheten fick stort utrymme och mässkatalogen uttrycker att det arbete som görs för att stoppa påfrestningarna på vår jord inte räcker till. Bo92 planerades under en tid då ekologiskt byggande var aktuellt vilket kan hänga samman med utgivningen av Brundtlandkommissionen.

Att Bo01 var tänkt att vara ett exklusivt område och att målgruppen var höginkomsttagare i åldern 55+ var inte någonting som försökte döljas. Att Malmö fått möjligheten att arrangera en europeisk bostadsmässa var en stor möjlighet för Malmö att visa upp sig och därför gjordes stora investeringar på Bo01. Att det var bostäder som hade "det lilla extra" påverkade prisbilden och gjorde att inte vem som helst hade råd att bosätta sig där. Bo01 ansågs vara den första bostadsmässan

som hade ett ekologiskt tema. Inför mässan skapades olika instrument för att implementera de gröna lösningarna. Det var stora satsningar som visar på att de ekologiska inslagen var av stor betydelse och har även använts i senare projekt vilket ger ett bra betyg.

Den ekologiska och sociala hållbarheten syns genomgående oavsett uttalad ambition. Det ekologiska var huvudteman för både Bo92 och Bo01 men utifrån min analys var Bo06 den bostadsmässa som utan en uttalad vision ändå kan tyckas vara den mest hållbara både utifrån en ekologisk och social utgångspunkt. Att inte bygga nytt var den ursprungliga idén med Bo06, ur ett ekologiskt perspektiv är det bästa för att hushålla med resurser. Att återanvända är både billigt och bra för miljön och bidrar till att bostadsmässan i Tensta skiljer sig stort från Bo92 och Bo06. Jag tror att om det hade gjorts för stora fysiska ingrepp hade det varit svårt att försvara det argumentet som framförts om att Tensta är bra som det är. Pengar har också betydelse när det kommer till möjligheterna att arrangera en bostadsmässa med ett ekologiskt tema då det blir dyrare att bygga med krav på miljö och energi. I Malmö hade bidragen stor betydelse för hur utformningen av olika lösningar kunde ske och det finns inte alltid tillgång till belopp i den storleken som fanns inom Bo01.

Alla tre bostadsmässorna behandlar mångfald och rättvisa men inte helt uttalat. Den bostadsmässa som sticker ut är Bo06 som var den första bostadsmässan i ett miljonprogramsområde och som vill förbättra för de som bor i ett utsatt område. Det finns inga beskrivningar på hur rättvisa och mångfald ska uppnås förutom att mångfald kan skapas genom bland annat olika boendeformer, det förekommer både i textmaterial och intervjuer. Bo92 uppfördes med förutsättningen att kunna erbjuda bostäder för de som olika i fråga om inkomster, familjestorlek och ålder. Blandat boende har kopplats till minskad segregation och ökad integration vilket kan vara en anledning till att satsa på mångfald.

De tre bostadsmässorna som har studerats har haft en mängd likheter när det kommer till vad som har varit fokus. Det finns ett önskemål om att bygga bostäder som alla ska ha möjlighet att bo i. Att det blir dyrare än vad de flesta har råd att betala är dock ett återkommande problem och något som framtida bostadsmässor kan fokusera på.

REFERENSER

Alfredsson, Björn (2006). Utmanar Tensta?. *Plan*. 2006–5, s. 40–43.

Andersson, Ola (2014). *Hitta hem: Stockholm och bostadsbristen*. 1. uppl. Årsta: Dokument press.

Arnstberg, Karl-Olov (2000). *Miljonprogrammet*. Stockholm: Carlsson.

Arnstberg, Karl-Olov & Bergström, Inger (2010). *Bostaden i staden: Europa planerar för stadsboende och stadsliv*. Stockholm: Formas.

Berg, Kristian (1999). Det stora bostadsbyggandet: bakgrund och förutsättningar, i Hall, Thomas (red.). *Rekordåren: en epok i svenskt bostadsbyggande*. 1. uppl. Karlskrona: Boverket.

Blomé, Gunnar (2012). Försäljning av allmännyttan och inträde av privata ägarintressen. *KART OG PLAN*, vol. 72. 2012-2, s. 95-103.

Blume, Elin., Streiler, Annica & Weston, Henrik (2013). *Läget i länet: bostadsmarknaden i Stockholms län 2013*. Stockholm: Länsstyrelsen i Stockholms län.

Boréus, Kristina & Bergström, Göran (2012). Innehållsanalys, i Bergström, Göran & Boréus, Kristina (red.) *Textens mening och makt: metodbok i samhällsvetenskaplig text- och diskursanalys*. 3. uppl. Lund: Studentlitteratur. s. 49–90.

Boverket (2005). *Blandstaden - ett planeringskoncept för en hållbar bebyggelseutveckling?*. Karlskrona: Boverket. Hämtad 2016-05-10 <http://www.boverket.se/globalassets/publikationer/dokument/2005/blandstaden.pdf>

Boverket (2007). *Bostadspolitiken: svensk politik för boende, planering och byggande under 130 år*. 1. uppl. Karlskrona: Boverket

Bradley, Karin; Broms Wessel, Ola & Tunström, Moa (2005). Om stadsutveckling, mångfald och rättvisa – en inledning, i Broms Wessel, Ola, Tunström, Moa & Bradley, Karin (red.) *Bor vi i samma stad? Om stadsutveckling, mångfald och rättvisa*. Stockholm: Pocky. s. 11–24.

Bradley, Karin (2005). Kunderna och marknaden - goda grannar i trädgårdsstaden, dinkies i innerstaden, i Broms Wessel, Ola, Tunström, Moa & Bradley, Karin (red.) *Bor vi i samma stad? Om stadsutveckling, mångfald och rättvisa*. Stockholm: Pocky. s. 171–182.

Bradley, Karin; Gunnarsson-Östling, Ulrika & Isaksson, Karolina (2008). Exploring environmental justice in Sweden – How to improve planning for environmental sustainability and social equity in an 'eco-friendly'-context, *Projections, MIT Journal of Planning*. 2008–8, s.68–81.

Bryman, Alan (2011). *Samhällsvetenskapliga metoder*. Malmö: Liber.

Butters, Chris (2002). Ekologi, modernism och levande rötter, *Arkitektur*. 2002-1, s. 26-29.

Byrne, Bridget (2012). Qualitative interviewing, i Seale, Clive (red.) *Researching society and culture*. 3. ed. Thousand Oaks: SAGE Publications. s. 206-226.

Cousin, Glynis (2009). *Researching learning in higher education: an introduction to contemporary methods and approaches*. London: Routledge.

Dahmström, Karin (2011) *Från datainsamling till rapport – att göra en statistisk undersökning*. 5. uppl. Lund: Studentlitteratur.

Dalman, Eva; Nordh, Britt-Inger & Eriksson, Susanne (red.) (2001). Bo01 Framtidsstaden: Mässkatalog: europeisk bomässa och utställning i Malmö 17/5–16/9 2001. Malmö: Bo01.

Dalman, Eva (2001). Vad är "hållbar arkitektur"?, i Dalman, Eva (red.) *Bo01 Staden – Byggnaderna, Planen, Processen, Hållbarheten*. Stockholm: Svensk Byggtjänst. s. 30–35.

Dalman, Eva & Sandstedt, Eva (2005). För vilka var Västra Hamnen tänkt?, i Persson, Bengt (red.) *Bo01 Hållbar Framtidsstad: Lärdomar och erfarenheter*. Stockholm: Formas, s. 73–80.

de Maré, Jacob (2005) Avfallskvarnar och sopsugar – från gastronomi till gasturbin, i Persson, Bengt (red.) *Bo01 Hållbar Framtidsstad: Lärdomar och erfarenheter*. Stockholm: Formas, s. 91–96.

Denscombe, Martyn (2016). *Forskningshandboken: för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna*. 3. uppl. Lund: Studentlitteratur.

Edenskar, Lars (1990). *Detaljplan för kv FÅRAHEDEN m fl*. Örebro kommun: Stadsbyggnadskontoret.

Einarsson, Torbjörn (1990). Stadsliv söker form, *Arkitektur*. 1990:2, s. 32–37.

Eriksson, Per Erik & Karrbom Gustavsson, Tina (2016). *Upphandlingsstrategier för utmanande projektförutsättningar i trånga innerstadsprojekt: En vägledning till byggherrarna i Norra Djurgårdsstaden*. Stockholms stad: Exploateringskontoret.

Fainstein, Susan S (2000). New Directions in Planning Theory. *Urban Affairs Review*. Vol. 35, No. 4, March 2000, s. 451-478.

Fainstein, Susan S (2005). Cities and Diversity: Should we want it? Can we plan for it? *Urban Affairs Review*. Vol. 41, No. 1, September 2005, s. 3-19.

Fainstein, Susan S (2010). *The Just City*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

FN (2012). Hållbar utveckling. FN-fakta nr 2/12. Hämtad 2016-05-21.
<http://www.fn.se/PageFiles/14110/2-12%20Hållbar%20utveckling.pdf>

- Forsell, Håkan (2012). Den ekonomiskt blandade staden. *Arkitektur*. 2012–2, s. 60–63.
- Forsell, Håkan (2013). Rätten till bostad. *Arkitektur*. 2013–8, s. 84–89.
- Forsemalm, Joakim (2004). Vems är staden?, i Johansson, T & Sernhede, O (red.) *Urbanitetens omvandlingar: Kultur och identitet i den postindustriella staden*. Göteborg: Diadalos. s. 141–162.
- Friberg, Åsa, Högborg, Ann-Sofi & Persson, Agneta (red.) (2001). *Bo01: catalogue. 3, Ute på Bo01 = Outside at Bo01*. Malmö: Bo01.
- Gestaltad livsmiljö (2015). *Gestaltad livsmiljö - en ny politik för arkitektur, form och design: betänkande*. SOU 2015:88. Stockholm: Fritzes. Hämtad 2016-02-15 <http://www.regeringen.se/rattsdokument/kommittedirektiv/2014/05/dir.-201469/>
- Grönlund, Bo (2005). Stadsplan för ett bra stadsliv i Persson, Bengt (red.) *Bo01 Hållbar Framtidsstad: Lärdomar och erfarenheter*. Stockholm: Formas, s. 31–40.
- Hallemar, Dan (2014). Bostadsglappen. *Arkitektur*. 2014–7, s. 32–35.
- Hjort Aronsson, Christina (1994). *Ladugårdsängen: en stadsdel från 1990-talets början: en empirisk studie*. Örebro: Centrum för stadsmiljöforskning, Högskolan i Örebro.
- Holme, Idar Magne & Solvang, Bernt Krohn (1997). *Forskningsmetodik: om kvalitativa och kvantitativa metoder*. Lund: Studentlitteratur.
- Holmqvist, Emma (2009). *Politik och planering för ett blandat boende och minskad boendesegregation: ett mål utan medel?*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hultin, Olof (1999). Ledare: De nya bostäderna. *Arkitektur*. 1999–2, s. 2.
- Hogdal, Lis & Hultin, Olof (1992). Bo 92 – Adjö Kvartersstad!, *Arkitektur*. 1992–6, s. 30–39.
- Imboden, Alain (2005). *The Propaganda of progress: the case of Swedish housing exhibitions*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2005.
- Jacobs, Jane (2005) [Utgiven först gången 1961]. *Den amerikanska storstadens liv och förfall*. Göteborg: Daidalos.
- Janson (2015). Drömläge för hållbar arkitektur. *Arkitekten*. 2015–1, s. 40–42.
- Johansson, Hasse (2006). TenstaBo 06 – den nittonde bostadsutställningen men samtidigt den första, i Gullberg, Anders (red.) *Tensta utanför mitt fönster: ingång till TenstaBo 06*. Stockholm: Stockholmia. s. 112–113.
- Justesen, Lise & Mik-Meyer, Nanna (2011). *Kvalitativa metoder: från vetenskapsteori till praktik*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur.

Klingberg, Börje (2001). Ny stadsdel på nytt land i, Dalman, Eva (red.) *Bo01 Staden – Byggnaderna, Planen, Processen, Hållbarheten*. Stockholm: Svensk Byggtjänst s. 20–26.

Kruise, Annika & Widarsson, Lars-Erik (2005). Första steget mot myllrande mångfald, i Persson, Bengt (red.) *Bo01 Hållbar Framtidsstad lärdomar och erfarenheter*. Stockholm: Formas.

Larsson, Christer (2001). Visionen blir en konkret detaljplan, i Dalman, Eva (red.) *Bo01 Staden – Byggnaderna, Planen, Processen, Hållbarheten*. Stockholm: Svensk Byggtjänst. s. 44–63.

Larsson & Wallström (2005). Kvalitetsprogram – ett hjälpmedel för hållbart byggande, i Persson, Bengt (red.) *Bo01 Hållbar Framtidsstad: Lärdomar och erfarenheter*. Stockholm: Formas. s. 41–52.

Lind, Hans (2006) Bygg- och boendekostnader i ett historiskt perspektiv i Sax, Ulrika (red.) *Familjebostäder: flera kapitel i svensk bostadspolitik*. Stockholm: Stockholmia.

Lundevall, Peter & Johansson, Torbjörn. *Detaljplan för del av Kv Järinge mm*. Stockholms stad, Stadsbyggnadskontoret.

Lundevall, Peter (2006). Planvisioner och byggprojekt i TenstaBo 06, i Gullberg, Anders (red.) *Tensta utanför mitt fönster: ingång till TenstaBo 06*. Stockholm: Stockholmia. s. 114–129.

Merriam, Sharan B. (1994). *Fallstudien som forskningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.

Nilsson, Per-Arne (2001). Den ekologiskt hållbara stadsdelen i Dalman, Eva (red.) *Bo01 Staden – Byggnaderna, Planen, Processen, Hållbarheten*. Stockholm: Svensk Byggtjänst s. 26–29.

Nilsson, Per-Arne, Andersson, Jon, Hallin, Per-Olov & Hillbur, Per (2005). Bo01 som modell för framtiden? i Persson, Bengt (red.) *Bo01 Hållbar Framtidsstad: Lärdomar och erfarenheter*. Stockholm: Formas. s. 19–30.

Nilsson, Daniel (2006). *Miljösatsningarna på Bo01 i Malmö*. Hämtad 2016-05-19 [http://malmo.se/download/18.24a63bbe13e8ea7a3c695ee/1383643951471/Faktablad+Miljösatsningarna+på+Bo01+\(2007\).pdf](http://malmo.se/download/18.24a63bbe13e8ea7a3c695ee/1383643951471/Faktablad+Miljösatsningarna+på+Bo01+(2007).pdf).

Nylander, Ola (2013). *Svensk Bostad 1850–2000*. Lund: Studentlitteratur.

Oldin, Maj-Britt (1992). *Den nya trästaden*. Landsbro: Team Boro.

Olsson, Mats (2001). Vägen till Bo01, i Dalman, Eva (red.) *Bo01 Staden – Byggnaderna, Planen, Processen, Hållbarheten*. Stockholm: Svensk Byggtjänst s. 16–19.

Olsson, Sören & Törnquist, Anders (2009). *Förorten: insatser och utveckling under 40 år*. Nr 5 i Arkus serie litteraturöversikter. Stockholm.

- Orrskog, Lars (2005). Stora och små berättelser om svenskt stadsbyggande, i Broms Wessel, Ola, Tunström, Moa & Bradley, Karin (red.) *Bor vi i samma stad? Om stadsutveckling, mångfald och rättvisa*. Stockholm: Pocky. s. 27–38.
- Persson, Agneta (2001). Det gröna Bo01, i Dalman, Eva (red.) *Bo01 Staden – Byggnaderna, Planen, Processen, Hållbarheten*. Stockholm: Svensk Byggtjänst. s. 64–67.
- Persson, Agneta (2001). Att planera en bomässa..., i Friberg, Åsa, Högborg, Ann-Sofi & Persson, Agneta (red.) *Bo01: catalogue. 3, Ute på Bo01 = Outside at Bo01*. Malmö: Bo01. s. 6–11.
- Phellas, Constantinos N; Bloch Alice & Seale, Clive (2012). Structured methods: interviews, questionnaires and observation, i Seale, Clive (red.) (2012). *Researching society and culture*. 3. ed. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. s. 181-205.
- Plan (1992). PLAN:s aktuella plan - Bo 92 Ladugårdsängen, Örebro. *Plan*. 1992–3/4, s. 150–151.
- Ramberg, Klas (2000). *Allmännyttan: välfärdsbygge 1850–2000*. Stockholm: Byggförlaget. i samarbete med Sveriges allmännyttiga bostadsföretag (SABO).
- Ramberg, Klas (2012). *Konstruktionen av framtidens stad: arkitekttävlingar om bostäder och stadsdelar i Sverige 1989–2003*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- Reepalu, Ilmar (2001). Hållbart föredöme?, i Dalman, Eva (red.) *Bo01 Staden – Byggnaderna, Planen, Processen, Hållbarheten*. Stockholm: Svensk Byggtjänst. s.8–16.
- Rudberg, Eva (1992). *Folkhemmets byggande under mellan- och efterkrigstiden*. Svenska turistföreningen.
- Rudberg, Eva (1998). Den tidiga funktionalismen. 1930–40, i Andersson, Thorbjörn & Caldenby, Claes (red.) *Att bygga ett land: 1900-talets svenska arkitektur*. Stockholm: Byggforskningsrådet. s. 80–109.
- Rudberg, Eva (1999). *Stockholmsutställningen 1930: modernismens genombrott i svensk arkitektur*. Stockholm: Stockholmia.
- Rundgren, Katarina (2011). Innan lägenhetsägarna blev en maktfaktor i arkitekturen, *Arkitektur*. 2011–5, s. 34–35.
- Sennett, Richard (1999). Stadens mångfald – fruktbar olikhet eller likgiltighet?, i Stadsmiljörådet: Stadsarkitektur – form, kultur, liv. Boverket: Karlskrona. s. 151–157.
- Sernhede, Ola (2004a). Förord, i Johansson, Thomas & Sernhede, Ola (red.) *Urbanitetens omvandlingar: Kultur och identitet i den postindustriella staden*. Göteborg: Diadalos. s. 7–9.

Sernhede, Ola (2004b). Förorten som exil: Loïc J.D. Wacquant och postindustriella fattigdomsmönster, i Johansson, Thomas & Sernhede, Ola (red.) *Urbanitetens omvandlingar: Kultur och identitet i den postindustriella staden*. Göteborg: Diados. s. 7–9.

Stake, Robert E. (1995). *The art of case study research*. Thousand Oaks: Sage.

Svensk Bostadsmässa (1992). *Svensk Bostadsmässa: Ladugårdsängen i Örebro 26 juli-20 augusti 1992. Bo92*: Örebro.

Söderqvist, Lisbeth (1999). *Rekordår och miljonprogram: flerfamiljshus i stor skala: en fallstudiebaserad undersökning av politik, planläggning och estetik*. Diss. Stockholm: Lisbeth Söderqvist.

Tensta Bomässa 2002 (utan årtal). Broschyr från Erik Stenberg.

Tham, Klas (2001). Stad för mångfald och möten, i Dalman, Eva (red.) *Bo01 Staden – Byggnaderna, Planen, Processen, Hållbarheten*. Stockholm: Svensk Byggtjänst. s. 36–43.

Torsvall, Jonas., Kärsten, Carl & Barthel, Stephan (2012). Laborariestaden, *Arkitektur*. 2012–2, s. 65–69.

Tunström, Moa (2005). Staden som scen, bostad och paradox, i Broms Wessel, Ola., Tunström, Moa & Bradley, Karin (red.) *Bor vi i samma stad? Om stadsutveckling, mångfald och rättvisa*. Stockholm: Pocky. s. 57–68.

Tunström, Moa (2009). *På spaning efter den goda staden: om konstruktioner av ideal och problem i svensk stadsbyggnadsdiskussion*. Diss. Örebro: Örebro universitet.

Tunström, Moa, Gunnarsson-Östling, Ulrika & Bradley, Karin (2015). *Socioekologisk stadsutveckling: begrepp och lokal praktik*. Stockholm: Arkitektur

Vidén, Sonja (1999). Rekordårens bostadsbyggande, i Hall, Thomas (red.) *Rekordåren: en epok i svenskt bostadsbyggande*. 1. uppl. Karlskrona: Boverket. s. 31–58.

Waern, Rasmus (1999). Bo01 – Beprövade gränder i nya kläder. *Arkitektur*. 1999–2, s. 26–31.

Watt Boolsen, Merete (2007). *Kvalitativa analyser: forskningsprocess, människa, samhälle*. 1. uppl. Malmö: Gleerup.

Wärneryd, Olof, Hallin, Per-Olof & Hultman, Johan (2002). *Hållbar utveckling: om kris och omställning i stad och samhälle*. 2., [omarb.] uppl. Lund: Studentlitteratur.

Yin, Robert K. (2007). *Fallstudier: design och genomförande*. 1. uppl. Malmö: Liber.

Örebro kommun (1989). *Ladugårdsängen, Örebro: program för allmän arkitektävling*. Örebro: Örebro kommun.

Örebro kommun (2016). Södra ladugårdsängen. Hämtad 2016-05-18.
<http://www.orebro.se/byggorebro/sodraladugardsangen.4.3ea82f1c1507495b49b226a.html>.

Intervjuer

Dalman, Eva (2016). Muntlig delgivning, telefonintervju, 7 april 2016.

Edenskär, Lars (2016). Muntlig delgivning, 23 mars 2016.

Einarsson, Torbjörn (2016). Muntlig delgivning, 22 mars 2016.

Lundevall, Peter (2016). Muntlig delgivning, telefonintervju, 20 april 2016.

Rundgren, Katarina (2016). Muntlig delgivning, 17 mars 2016.

Stenberg, Erik (2016). Muntlig delgivning, telefonintervju, 9 mars 2016.

von Schéele, Annika (2016). Muntlig delgivning, 21 mars 2016.

BILAGA

Intervjuguide

Generella frågor

Vad var din roll i bostadsmässan?

Nytänkande och innovativa idéer inom bostadsmässan

Bostadsmässans påverkan på den fortsatta planeringen

Social hållbarhet

Ekologisk hållbarhet

Vem var det tänkt att bostadsstadsmässan byggdes för?

Anledningen till att en bostadsmässa arrangerades?

Bo92

Geografisk placering

Athenahusen

Bo01

Statliga bidragens påverkan

Kritik kring de exklusiva bostäderna och placeringen vid havet

Påverkan på den ekonomiska segregationen

Bo06

Påverkan på andra miljonprogramsområden?

Förändringar i Tensta efter bostadsmässan?

Planeringsideal som bostadsmässan i Tensta följde

Reaktion mot andra bostadsmässor?

Det ursprungliga syftet med bostadsmässan

Privata aktörers Intresse att bygga i Tensta